

وارلیق

فصلنامه فرهنگی به زبان ترکی و فارسی

۳۵ - جی ایل، سای ۱۶۹، یای ۱۳۹۲

محمد حسین شهریار (۱۳۶۷ - ۱۲۸۵)

اولو تانرى نين آدى ايله

وارليق

اۆچ آيدا بير چيخان تۆركجه- فارسجا معاريف و مدنيت آراشديرمالارى

درگيسى

فصلنامه فرهنگى تركى- فارسى

سال سى و پنجم، تابستان ۱۳۹۲، شماره ۱۶۹، ۱۰۴ صفحه

ايچرا ايشلرى : حسن مجيد زاده- «ساوالان»

تايپ ايشلرى: محمد محمدخانى

بو ساين اينجه لهمه ايشلرى: ابراهيم رفر

چاپخانه نويد اسلام، قم

مؤسس، صاحب امتياز و مدير مسئول:

دكتور جواد هيئت

وارلیق

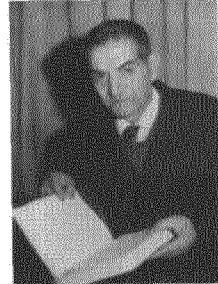
۳۵- جی ایل، یای ۱۳۹۲، سایبی ۱۶۹

بو ساییمیزدا:

- ۳..... آنا دیلی، دؤکتور جواد هیث
- ۱۲..... دۆنیا ادبیاتی نین اولدوزلاری، مؤهندیس ابراهیم رفر
- ۱۸..... دۆشونجه یوخسوللوغوموزدا شعر دنوریمی، آیواز طاها
- ۲۲..... پاهووا... گؤر هارادان سینیپ، هارادان سسی گلیر!؟ اسماعیل هادی...
- ۲۴..... شهریارلا ویداع گؤنو، رضا حصاری اوزمان
- ۲۹..... شهریار مقاله سسی باره ده بیر نجه ایضاح و تکمله، میر هدایت حصاری
- ۳۳..... آرزی گؤز و نیسگیلی شاعیریمیز حبیب ساهیرین ادبی اثری بیر باخیشدا، رضا همراز
- ۳۹..... دستور وابستگی بر مینای زبان ترکی، ربابه تقی زاده زنوز
- ۵۹..... سؤز و سؤزلوگوموز، آزجا مثللریمیز، حسن مجید زاده (ساوالان)
- ۶۵..... دده قورقود کیتابیندا قادینلار، حسین محمدخان (گؤنئیلی)
- ۷۰..... «فرهنگ جغتایی- فارسی» اثرینه بیر باخیش، آرش ساعی
- ۷۵..... یئنی نشرلر
- Türkdilli Mənbələrdə Azərbaycanın Qadın Ədibləri, Sevil Nəriman*
- ۸۲..... Qızı Məmmədəliyəva
- ۹۲..... *** شعرلر ***
- ۹۸..... ذکر احوال صفویه در منابع تاریخی، به کوشش منصور جدی

*Hamı səf çəkib,
sənin "İldırım"
dediyin o ayəti seyr edir,
Bərəkət yağışları damla- damla
zəmanədə sel olub gədir.*

(- İ. Rəfrəf)

اولو تانری نین آدی ایله

وارلیق

اۆچ آیدا بیر چیخیش ائدن تۆرکجه- فارسجا معاریف و مدنیت آراشدیرمالاری درگیسی
فصلنامه فرهنگی ترکی- فارسی

۳۵- جی ایل، یای ۱۳۹۲، سایه ۱۶۹

آنا دیلی

دۆکتور جواد هیئت

دبل نه دیر؟ آنا دیلی نه دیر؟ اهمیتی نه دیر؟ دیل اینسانلار آراسیندا اؤنسیّت، آنلاشما و خبرلتمه نی تأمین ائدن بیر واسیطه دیر. دئمه لی، دیل بیر ایرتیباط وسیله سیدیر. دیل سؤزلر و سسلردن تشکۆل ائدن بیر دستگاه، شبکه و یا جۆمله لر تۆپلوسودور. دیل، کۆلتۆرۆن آیناسی و اؤنون تءمل رۆکنۆدۆر. اینسانین دۆشونجه و دۇیغولارینی، خیال و ایستکلرینی بۆتۆن اینجه لیکلری ایله آچیقلايان و یاشاماسینا ایمكان حاضیرلايان دیلدیر. جمعیتی میلت حالینا گتیرن باغلارین آن گۆجلۆسو دیلدیر. دیل، بیر ایجتیماعی و دیری و رلیق دیر و زامانلا و ایشلمکله تکامۆل، اینکیشاف ائدر،

گنریلر و حتا محو اؤلا بیلر. دیلین اینکیشافیندا ایکی جۆر عامل تاثیر گۆستریر:

۱- داخیلی عاملیلر.

۲- خاریجی عاملیلر.

داخىلى عامىللىر دىلىن داخىلى قانۇنلارينا تابعدىر و تائىرى مۆبىتىدىر. دىل ايشلنە- ايشلنە جىلالانير، احتىاجا گۆرە يىنى سۆزلر و ترىملر تۇرتىر. دىلچى عالمىلر دىلىن قايدا- قانۇنلارنى كشف اندر و يازى دىلى، دىل قايدالارينا و عۆمومى خالق دىلى و يا بىر لهجه اۆزرىندە قۇرولار و اينكىشاف اندر. هر دىلىن بىر يازى و يا ادبى دىلى و بىر نىچە دانىشىق لهجهسى واردىر.

خارىجى عامىللىر: بۆتۆن دىللىر، حتا قۇنشو دىللىر بىر- بىرىنە تائىر اندر و بىر- بىرىندىن بعضى كلمه لر و اىصطىلاحلار آلار. بۇ حادىثە اىفراط شكىلىنى آلارسا و دىلىن قرامىرنە و سۆز ترىكبينە دە تائىر اندرسە، دىلى پۇزار و دىل اۆز هۆۋىتىنى ياواش- ياواش الدن وئىرر، اينگىلىسلىرىن «پىجىن دىل» (pidgin language) دىدىكلىرى، چىنجه- اينگىلىسجه نىن قارىشىقى بىر دىل معجونو عملة گلر. بۇ پىرۇسىس اۆزون مۆدەت داوام اندرسە، خالقىن دىلى و كىملىگى دە دىيشە بىلر.

۱۹- جو عصرىن مشهور رۇس پىداقۇقو ك. د. اوشىنسكى بۇ بارەدە بىلە دىمىشىدىر: «خالقىن الىندن هر شىئى آلېن، اۇ هر بىر شىئى قايتارا بىلر. آنجاق دىلىنى آلانېز، اۇ هىچ بىر واخت اۇنو يارادا بىلمز، حتا يىنى وطن دە يارادا بىلر، آنجاق دىلى هىچ واختا خالقىن اغزىندا دىل اولۇرسە، خالق دا اولر.»

بىر دىلىن يازى دىلى قاداغان اولورسا و اۇشاقلارى باشقا بىر دىلدە يازىب- اۇخوماغا مجبور قاليرسا، اۇ خالقىن دىلى اىستىحاله يە اۇغرار و بىر مۆدەت سۇنرا «پىجىن» شكىلىنى آلار. بىزىم دە پهلولىر دۇورۆندە دىلېمىز (يازى دىلېمىز) بۇ گىرىلەمە و اىستىحاله پىرۇسىسېنە معروض قالمىش و يازى دىلېمىز ياساقلانمىشىدى.

دۇنيادا ۶۰۰۰ حۆدودوندا دىل واردىر، آنجاق هر اىل بىر نىچەسى ارادان گىندىر. بۇ دىللىردە دانىشانلارېن ساىى يۆز مىندىن داها آزدىر. البتە «يونسكو» تشكىلاتى نىچە اىلدىر كى، دىللىرىن ارادان گىتمەسىلە مۇبارىزە آپارىر. «يونسكو» و «بىرلىشمىش مىلتلر»- ىن قبول ائلەدىگى قرارلارا گۆرە هر كس اۆز اولكەسىندە كى مكتبلردە آن آز اۆچ دىلى اۇخويوب اۆيرنمەلىدىر. بۇنلار آنا دىلى، دۇولت دىلى و يا اۇرتاق اولكە دىلى و بىر دە اينگىلىسجه كىمى بىن الملل دىللىردىر.

دىللىرى مۇرفولوژى (خارىجى شكىللىرى) و منسوب اولدوقلارى دىل عايىلەسىنە گۆرە مۆختىلىف قروپلارا بۆلۆلر. مۇرفولوژى باخىمىندىن دىللىر اۆچ قروپا بۆلۆنۆرلر:

۱- يالىن و يا يالىنلایان دىللىر (isolating): چىن دىلى كىمى. بۇ دىللىرە اسكىدن «تكهشجالى» دىللىر دىمىشلىر. بۇنلاردا سۆزلرىن آنجاق بىر حىصەسى تکهجالىدىر.

بۇ دېللردە صرف يۇخدور. كلمەلەر شكىلچى آلمادان و دېشمەدن (inflection) ايشلىنىر. آنجاق جۆملەدەكى يئرلىرى ايله و باشقا كلمەلرلە يان-يانا گلەملرى ايله مۆختلېف معنا و وظيفە گۆرۆرلر. چين دېلىندە وۇرغو چۇخ مۆھۆمدۆر. بىر كلمە بۇ اۆزدن مۆختلېف معنالار ايفادە اندە بىلر، هم دە مۆتشابە سۆزلر (homonyme) چۇخدور. چين يازيسيندا هر كلمە بىر ايشارتلە گۆستريلىر، آنجاق گۆن (گۆنش)، آى و حثيوانلار كىمى مفهوملا شكىللىرى ايله ايفادە اندىلير.

۲- آناليتىك دېللر (flexible): هيند و آوروپايى و سامى دېللر كىمى. بۇ دېللردە صرف اثناسيندا كلمەنن كۆكۆ دېيشىلير، يعنى تحلىلە اۇغرايىر. مثلاً «رفتن» فعلى صرف اولوندوغو زامان «رفت»، «مىرود» اولور و كلمەنن كۆكۆ (رفت) دېيشير. سامى دېللر دە بئله دىر. بۇنلارن مۆھۆم خوصوصيىلرى، كۆكلرن اۆچ سس سيزدن قۇرولماسى (ثلاثى مجرد) و كۆكۆن دېيشمە سىدىر.

۳- ايلتېصاقى دېللر (agglutinatif): تۆرك دىلى كىمى. ايلتېصاقى دېللردە صرف اثناسيندا كلمەنن كۆكۆ دېيشمير. صرف، شكىلچىلرن (سۇن اك / suffix) كۆكۆن سۇنونا يايىشماغىيلا عملە گلير: آلماق ← آلدن، آلاجام، آلمىشديم / قۇناق ← قۇناقلا. آلتاى دېللىرى و حتا اۇرال-آلتاى دېللىرى بۇ قروپ دېللردندىر.

دېللىرى بىر دە منسوب اولدوقلارى عايىلە يە گۆرە (geneology) بولۇرلر (شجره). بۇ بولگۆدە تۆرك، مۇغول، منجو دېللىرى آلتاى دېللىرى و يا اۇرال-آلتاى دېللىرى حساب اولونموشدور، چۆنكى بۇ دېللىرى دانىشان خالقلار قديمدن آلتاى-اۇرال داغلارى آراسيندا ياشامىشلار.

آنادىلى و اهمىتى:

آنادىلى، اۇشاقلىقدا آنادان اويرنيلن دېلدىر. اۇشاقدا دىل اويرنمە قابىلئىتى يۇل يىرىمە و دىگر اينكىشاف پىرۇسلىرى كىمىدىر. بۇ پىرۇسس اۆز-اۆزۆنە گىرچكلشئير. بۇنون تىكجە شرطى، اۇشاغىن عايىلە مۆحيطىندە و جاماعات ايچىندە ياشاماسى و آناسى و اطرافىندا كىلارن اۇنونلا صۇحبت ائتمە سىدىر. اۇشاق، آنا و اطرافىندا كىلارن سۆزلرنى ائشىدر و زامانلا اۇنلارن معنالارنن اويرنر، سۇنرا اۇنلارن ايشلتمە سىنى و يا تۇرتمە سىنى تەجرؤبە ائدر. بۇ ايشى گۆرركن اونجه تىك سۆزلرلە باشلار و ياواش-ياواش ساده جۆملەلر و سۆز بىرلشمەلرنى ايفادە ائدر و زامانلا دىل قايدالارنن (قرامر) منيمسر و يا اۇنو اويرندىكلرنىدن چىخاردار (استخراج). بۇ ايشى بىلركدن يۇخ، دىقت ائتمەدن گۆرر.

اۇشاق دىل تجرۆبەسىنى آپاراركن بعضاً سۆزلردن معناسيز سۆز بىرلشمەلرى و جۆملەلر قۇرار و سۆزلرله اۇينار و اۆز-اۆزۆنه دانىشار و بۇ شكىله دىل بىلگىسىنى تجرۆبە اندر و تكمىللىشدىر.

اۇشاق آلتى ياشينا چاتاندا دىل باخيمىندان يىتكىن بىر آدام كىمىدىر. يعنى دىل قرامىنى اۆيرنمىش و اۇنو ايشلتمك و اۇيغولماق قابىلئىنه مالىك اۆلموشدور. اۇنون اۆيرندىگى سۆزلر مۆحيطىندن آلدىغى تجرۆبەلره گۆره دىر و اۇنون احتياجلارىنى قارشىلاماغا كىفائيت اندر.

اۇشاغىن دىل آچماق قابىلئىتى بىنن مۆعّين اينكىشاف مرحلهسىله علاقه داردىر. بۇ قابىلئىت ۱۲-۲ ياشلاردا ظۆهور اندر، يعنى اۇشاق بۇ ياشلاردا دانىشان عاييله و ديگر اينسانلاردان اۇزاقدا (مثلاً مئشهده) قالارسا و سۇنرادان عاييله و يا جاماعات آراسينا گلرسه، بىر داها دىل آچا بىلمز. اۇشاغىن دىل آچماق جريانى نىن ماهىتى بارهده مۆختلىف فرضيه و يا هپيوتزلر ايركى سۆرۆلمۆشدور:

- ۱- معرفت و يا تانىماق- بىلمك فرضيهسى: بۇ فرضيهه گۆره اۇشاقدا دىل اۆيرنمك، اۇشاغىن اطرافىنى تانىماق و فيكرى اينكىشافى نىن بىر حيصهسىنى تشكىل اندىر.
- ۲- داورانىشچى (رفتارى) فرضيه و يا (B.F.Skinner) behaviourist: بۇ فرضيه تجرۆبەهه داىنانا آمپرىسم فلسفهسىندن قايناقلانمىشىدىر. بۇ فلسفه مكتىبىنى ۱۷- جى عصرده اينگىليس فيلؤسوفلارى جان لاک (John Locke) (حكيم) و دئويد هيوم قۇرموشلار. بۇ فلسفهه گۆره اينسان بىلگىسى نىن قايناغى تجرۆبەدىر. جان لاک، اۇشاغىن ذهنىنى بۇش بىر صاندىق و يا آغ بىر صحيفهه بنزدىردى. دئمەلى، بىز بىلدىكلريمىزى حيسلريمىز واسيطهسىله، خۆصوصيله انشىتمه، گۆرمه، تۇخونما حيسلرى ايله آله گتيرىرىك. داورانىشچىلار دىل اۆيرنمگى بىر سىرا سسلرىن عادتلرى كىمى قىبول اندىرلر. اۇشاغىن آنا- آتاسى و اطرافىنداكىلار اۇشاقلا دانىشپىلار، اۇشاق بۇ سسلرى و سۆزلرى انشىدىر و ياواش- ياواش اۇنلارى تقليد اندىر. بۇ حيسسى تحريكلر (stimulus) و اۇنلارىن جاوابلارى زامانلا شرطلىشەرك عادت شكلىنى آلىر و اۇشاق آلدىغى تآثيرلرى اىستيقرا (induction) يۇلو ايله عۆمومىلشىدىرىر و دىل قايدالارىنى اۆيرتىر. بۇ فرضيه نىن طرفدارى اۇلان واتسون (J. Watson) دۆشۆنمگى ده داورانىش (رفتار) حساب اندىردى و دئويدى كى، «دۆشۆنمك اۆز-اۆزۆنه ياواش دانىشماقدان عىبارتدىر».

۳- چامسكى نين نظريه سى: نوآم چامسكى ۱۹۵۹- جو ايلده ايسكىنرين «ديلى داورانيشى» و يا «رفتار زباني» ادلى كيتايينا يازديغى تقيدى مقاله سينده دئيسر كى، «ديلى اويرنمك ياليز بير ييغين پراكنده سوزلى اويرنمك دگيل، بۇ ايش ذاتا ديل قۇرولوشلاريني (جومله و ...) تۇرتمك اۆچۆن لازيم اولان اساس قايدالار مجموعه سيني اويرنمكدير. چامسكى ذهنيلىشميش بۇ نظاما (قايدالار مجموعه سى) «ديلى قابيلىتى» و يا «ديلى باجارىغى» و يا «فراير باجارىغى» دئيسر. بۇ قايدالار سايه سينده دير كى، اينسان جو دودوسوز طرزده جومله لر قۇرا بيلر. اگر ديل اويرنمك بير سيرا مؤحريك (stimulus) و جاوابدان عمله گلن سسلر قروبوونون عادتى اولسايدى، اۇ زامان هر كس ديلين بو تۆن جومله لريني تك- تك اويرنمك ازياره مه سى لازيم گلردى. چامسكى به گوهره ديل اويرنمك پרוيسى ضرب (چارپى) قايداسيني اويرنمگه بنر. بيز انا ديليني اويرنركن بير سيرا قايدالارى اويرنيريك. بۇ قايدالار بيزه جو دودوسوز جومله قۇرماغى اويردير. بيز ضرب جدوليني اويرنمگه مجبور اولدوغوموز كيمي بۇ محدود ديل قايدالاريني دا اويرنيريك، هم ده سوزلرله معنالارى نين علاقه لريني مؤحريك- جاواب يولو ايله اويرنملى بيك. اوندان سونرا ديلين تورديجى خصوصيتى ايشه قارىشير، نه مؤحريك- جاواب و نه ده عادت.

اينساندا بۇ قابيلىت و ايستعداد ايرثيدير و ژنتيك يۇللا ايتيقال اندير.

چامسكى به گوهره بو تۆن ديللرين اورتاق تمل (اساس) خصوصيتلرى واردير و اوشاق انادان اولاركن بۇ اورتاق تمل خصوصيتلر اۇنون ذهنيده ديلين اساس تملى كيمي موجودور و اوشاق انا ديليني بۇ تمل اۆزرينده قۇرور و اويرنير. دنملى، بالقوه موجود اولان بۇ ايستعداد و يا قابيلىت موحيطله تماس ائتديكدن سونرا بالفعل شكله چنوريلير و فعاللاشير. البته سوزلى اويرنمكده و ديل فۇرمالارى نين تلفؤظؤنده تقليد و تيكار و عادتين رؤلر اينكار ائديلمزدير.

چامسكى به گوهره هر ديل بير اؤست قۇرولوش و بير ده آلت قۇرولوش و يا درين قۇرولوشدان تشكؤل اندير. اؤست قۇرولوش ديللره گوهره ديشير، اينسانين بدنى و ذهنى قۇرولوشونو عكس ائتديرين درين قۇرولوش بو تۆن ديللرده تقريباً عئينيدير.

مثلاً بو تۆن ديللر ايكي درجهلى تحليله مۇناسيبدير. بو تۆن جومله لر ايكي مرحله ده مؤرملره يعنى معنالى واحيدلره بؤلؤنؤر. بۇ واحيدلر ايكنجى درجه بؤلگؤده فؤنم دئيلن سس واحيدلرينه بؤلؤنؤر.

بۆتۈن دېللرین سس سیستېمی صامیت (سس سیز) و صاییت (سسلی) - لردن عملە گلیر و بۇنلارین سایى محدوددور (۴۰-۲۰)، هم دە بۇنلار محدود سایدا سس خۆصوصیتلریندن تۆره میشدیر. دېللرین بۇ اورتاق خۆصوصیتلری اینسانین بیولوژیک قۇرولوشوندا قایناقلانیر. اۇشاغین فیزیکی اینکیشافی ایله دیل آچماغی آراسیندا گۆجلۆ باغلیلیق واردیر. اۇشاق مخصوص یاشلاردا (۱۲-۲) دیل آچا بیلر. اگر بۇ یاشلاردا اۇنون دیل اویرنمک ایمکانی اۇلماسا، سۇنرا دیل آچماق ایمکانی دا قالماز.

اۇشاق آنا دیلینی اویرنرکن اۇنون ذھیننده، حافیظه سینده دیلین سسلری و سس دستگاہی ایله بیرلیکده «پارچالار اۆستۆ سس واحیدلری» (suprasegmental)، یعنی بیر هنجا اۆستونه وۇرغو یا تکیید (stress)، تۇن یعنی سسلرین زیل و بم تلفۇظۆ، ایتوناسیون یعنی کلمه و مۇرفملرین زیل و بملیکلری نین صۇحبت اثناسیندا ذیشمه سی و یا آهنگ، دۇرغو (فاصله، مکث) یترکشیر و دانیشاندا اساس خۆصوصیتلری کیمی تظاہۆر اندیر. بۇ خۆصوصیتلرین ذیشدیرلمه سی و یا اۇنودولماسی چۇخ چتیندیر. اینسانین، آنا دیلیندن باشقا دیلی دانیشاندا، لهجەلی دانیشماغی دا قیسماً بۇندان ایرکی گلیر.

هر دیلین اوزۇنه مخصوص بیر آنلاما و دۆشۇنمه یۇلو و آنلاما یۇلو و یا ایفاده طرزى واردیر کی، بۇنا دیلین ایچ بۆنیه سی، ایچ شکلی دئییرلر. مثلاً تۆرکجه دانیشاندا بیز بیرسی نین حالینی سۇروشاندا، «نئجه سن؟» دئییریک. فرانسیزلار بۇ دۇرومدا «Comment vas tu?» دئییرلر، تۆرکجه ترجمه سی: «سن نئجه گئدیرسن؟». آلمانلار همین سۇآلی بئله سۇروشورلار: «Wie geht es Ihnen?» یعنی: «نئجه سیزه گئدیر؟». تۆرکجه ده «منه سۇیوق ذیب» دئییریک. بۇنون قارشیسیندا فارسجا «من سرما خوردم» ایفاده سی ایشلنیلیر کی، تۆرکجه لفظی ترجمه سی «من سۇیوق یئمیشم» اۇلور.

اۇشاق آنا دیلینی اویرنرکن اۇنون ذھیننده آنا دیلی نین قۇرولوشو (شېکه سی) یترکشیر و اینسان، هر شئی بۆتۇن دیل ماتریاللارین نین مئیدانا گئیردیگی بۇ تَمَل شمایا (اساس شېکه یه) گۆره آنلار و آنلادار. بۇنا دیلین مخصوص ایفاده طرزى و دۇنیا گۆرۇشۇ دئییرلر.

لئۇ وایزبرگر (Leo Weisberger) دیلی دۇنیانی سۆزه چئورمه حادیشه سی بیلیر و دیلین ایفاده اتیدیگی گئرجگی ده اینسان ذھنی نین سۆزگجیندن (فیلتریندن) کئچمیش گئرجک ساییر. دئمەلی، اینسان گئرجگی (واقعیتی و حقیقتی) آنجاق دیل واسیطه سیله تانیار.

بیز چئورە میزە آنادیلمیزین پنجرە سیندن (شیکە سیندن) باخیرق و دۆنیانی آنا دیلمیزین آنلاما و آنلاما یۆلوندان گئدەرک آدلاندیراریق.

هۆمبولتون (F.H.Von Humboldt, 1769-1859) فیکرینە گۆرە، «دیل بیر میلتین رۆحونون تظاھۆرودور، میلتین دیلی رۆحودور و رۆحودا دیلیدیر».

اینسان آنا دیلیندە دۆشونر و دۆشوندوگونو دانیشما یۆلو ایله دیلە گتیرر (نیطق) و یا یازی یۆلویلا ایفادە اندر. اگر آنا دیلیندن باشقا بیر دیللە دانیشماق و یا یازماق ایسترسە، دۆشوندوگونو ذھیندە اؤ دیلە ترجۆمە اندر. بۇ ترجۆمە هر زمان و هر کس اۆچۆن آسان و قۆصورسوز اؤلا بیلمز. خۆصوصاً دانیشاندا فوری و آنی (instantane) ترجۆمە گرکدیگی اۆچۆن، بۇ ترجۆمە اصلی دیلدەکی نین مۆکمل ایفادەسی اؤلماز. هم دە آنا دیلی نین خۆصوصیتلری (لهجه) دە اؤزۆنۆ ایکینجی دیلدە گۆسترر. البته بعضی حقیقی ایکی دیللی (biglotte) اینسانلار، خۆصوصاً پشه کار (حیرفە ای) مۆترجملر بۇ ایشی داھا یاخشی باجاریرلار. حقیقی ایکی دیللی اینسانلار اۇشاقلیقدان ایکی دیللی مۆحیطدە یاشایان و هر ایکی دیلی طبیعی اویرنمە یۆللاری ایله اویرنن و ایشلدن کیمسەلردیر. البته، ایکی دیللیلیک ایکی دیلی بیلمکدن فرقلیدیر و هر ایکی دیل بیلن اینسان، ایکی دیللی (biglotte) سایلماز.

چۆخ دیللی توپولوملاردا آنا دیلینی ایلك مکتبەدە اۇخویاراق یاخشی باشا دۆشمک و دۆرگون ایشلمک، مکتبەدە و سۆنراکی ایللردە ایکینجی / رسمی دیلی اویرنمکدە و بۇ دیلدەکی بۆتون چالیشمالاردا باشاریلی اؤلماغین اؤن شرطیدیر.

اۇشاقلار، آنا دیللرینی نه قدر اینکیشاف اندە بیلدیکلریندن آسیلی اۇلاراق، اؤ قدر داھا بیلگیلی، دیللی دە ایفادە باخیمیندان داھا زنگین، اثرلری داھا اولغون و یتکین اۇلار. اۇنلار کۆنۆرل کیملیک باخیمیندان اؤ قدر داھا آز حقارت دۇیغوسونا معروض قالارلار.

واینرایش (Weinreich) بئله اینانیر کی، هر اینساندا دۇغوشدان بیر آنا دیلی سئوگیسی واردیر، چۆنکی بو دیل آنانین محبتی و اۇخشاملاری ایله اویرنیلیمیش و عاییلە، خاق و دۆنیانی تانیماق اۆچۆن وسیلە اؤلموشدور.

ایکینجی دیلی اویرنمک:

ایکینجی دیلی اویرنمک، ایکی شکیلدە اؤلا بیلر:

۱- طبعی يۇل و يا اثىتىمك، دانىشماق يۇلو ايله. اينسان بۇ دىلى دانىشان جاماعاتين آراسيندا ياشار و خوصوصى دىل تعليمى آلمادان اثىتىمك- دانىشماق يۇلو ايله دىلى اويرنر.

۲- اويرنمك يۇلو ايله: بۇ دا ايكى شكىلده اولا بيلر:

الف- دىل اويرنجيسى نين بۇ دىلى دانىشان خالق ايله علاقەسى يۇخدور. اۇ، آنجاق درس آلاق دىلى اويرنر. بۇنا «خارجى دىل» دئيبيلر. مثلاً مکتبلىرىمىزده اينگىلىسجه و يا فرانسىزجا تعليمى كىمى.

ب- اينسان آنا دىلى نين يانيندا ايجتىماعى مۆناسىبت قۇرماق و اوز احتىاجلارنى تامين ائتمك اۆچۆن ايكىنجى دىلى ده اويرنر. بۇنا «ايكىنجى دىل» دئيبيلر. چۆخ دىللى اۆلكه لرده، آنا دىلى رسمى دىلدن فرقلى اۆلان خالقلارن رسمى دىلى اويرنمەسى بۇنا بير ميثالدير.

ايكىنجى دىلى اويرنمك اۇشاقلىقدا، يعنى آنا دىلى ايله برابر و يا اوندان سۇنرا اولا بيلر. چۆخ واخت ايكىنجى دىل داها سۇنرا مۆختلىف ياشلاردا اويرنيلر.

بيلر، يعنى آذربايجاندا و يا تۆرك مۆحيطينده ياشايان خالقن دۇرومو يۇخارىداكى مۆدولارن هنج بيرى ايله اوزلاشمير. اۇشاقلاريمىز آلتى ياشا قَدَر اوز آنا دىلندن (تۆركجه دن) فرقلى اۆلان بير دىلن سۆز و جۆملەلرني ائشيتيمر و عاييله و اطرافينداكي لارلا تۆركجه دانيشير. اۆنلارن آنا دىلى اوزۆنه مخصوص دىل سىستىمى و يا دىل شىكەسى و ايفاده طرزى ايله تشكۆل ائدير، و اۆنلار هر شئى اوز آنا دىلنده آنلايب ايفاده ائديرلر، آنجاق واختى گلينجه، يعنى آلتى ياشى قۇرتارانان سۇنرا مکتبه گئدير و اۇرادا فارسجا اويرنمگە باشلاير و هر شئى فارس دىلى نين قاورايشى و ايفاده طرزى ايله اويرنمك و ايفاده ائتمك ايسته ير، بۇ دا، ذهينده كى دىل سىستىمى ايله اۆست- اۆسته دۆشمە دىگى اۆچۆن، اۇشاغين چاشيب، لنگيمە سینه سبب اۆلور. اۇشاق سۆزلرى اويرنمكده و جۆملەلرى قۇرماقدا غئير- عادى چتىنلىكلره قارشىلاشير، چۆنكى اۇشاق، ايفاده طرزى فرقلى اۆلان بير دىلى اويرنمك ايسته ير، هم ده آنا دىلنده ساوادى (اۇخويوب- يازماق قابىلىتى) اۆلمادىغى اۆچۆن، يئنى دىلن سۆز و جۆملەلرني، قايدالارني آنا دىلنده ئبت و ضبط ائتمگە چاليشير و بۇ ساحده ده چتىنلىكلر چكىر. بئله ليكله، اۇشاغين ذهينده بير حۆدودا قَدَر چاشقىنلىق و دۇرغونلوق عمله گلير، هم ده ذهين و دىل قابىلىتى نين اينكىشافيندا دۇراقلاما و ياواشلاما اۆلور، و خوصوصيله اۇشاق، نىطق باخيميدان فارس دىللى اۇشاقلار قياساً گئريده قالير. بئله اۇشاقلار فارس دىلنى

بىر علم كىمى فارس دىللى اۇشاقلاردان داھا دىقتلى و داھا درىندن اۇيرنسهلر ده، بۇ دىلى ايشلمهده اۇنلار قَدَر باجارىقلى اۇلا بىلمه يه جكلر، البتّه ايستيشنلار باشقا.

ائله بۇنا گۆره دير كى، مشهور ناظىقلر و معروف واعىظلر يىمىز داھا چۇخ فارسلاردان چىخبر! حال بۇكى، بىزىم دىلده دانىشان قۇنشو خالقلاردا، آنا دىلىنده تحصيل آلدىقلارى اۇچۇن، هر كس بىر ناظىق كىمى و چۇخلارى باجارىقلى بىر خطىب كىمى دانىشىرلار.

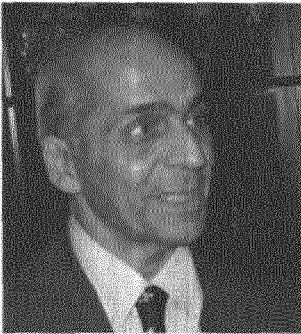
بىزىم بۇ تاسۇفلۇ دۇروموموزا سبب، پهلويلر رۇيمى نىن شووينىست فارسلاشدىرما سياستى اۇلموشدور. آلتىش ايل يازى دىلىمىز تعطيل اۇلموش، حتّا مكتبلر يىمىزده آنا دىلىنده دانىشماق دا قاداغان و جريمه وئرمگه باھانه اۇلموشدور. ايسلام اينقىلايىندان سۇنرا وئرىلن نىسبى دىل آزادلىغى سايه سىنده دىلمىز يىنىدن دىرچلمگه باشلامىش و تۆركجه قزت، درگى و كىتابلار چاپ اۇزۇ گۆرمۇش، شاعىرلر يىمىز آنا دىلىنده يازدىقلارى شعر مجموعهلر يىنى چاپ ائتىدىر مگه مۇوقف اۇلموشلار. اۇنيورسىتهلرده خۇصوصى تۆركجه كورسلار اچىلمىشىدىر. بۇ گۇن تهرند، تىريزه و اورميهده رسمى اۇلاراق دۇولت اونيورسىتهلر يىنده تۆرك دىلى و ادبىياتى شۇعبهلرى قۇرولموشدور و يا قۇرولماقدادىر.

بۇنلار يازى دىلىمىز يىن يىنىدن دىرچلمه سىنه يۇل اچسا دا، اۇشاقلار يىمىزدا دىل تحصيلى مۇشكولوموزو هله ده چۆزه بىلمه مىشىدىر. منجه بۇ مسأله نىن ايندىيه قَدَر كۆكدن حل ائدىله بىلمه سىنه سبب، پهلويلر زامانىندان مىراث قالان شووينىست دۆشونجه و فرهنگدىر. پهلويلر زامانىندا سيستملى و داواملى شىكىلده بئله تىلىغ ائدىلىردى كى، فارس دىلى ايرانىن و ايرانلىلار يىن بىرلىك رمزىدىر و فارسجادان فرقى اۇلان دىللىرىن، خۇصوصيه تۆركجه نىن ياشاماسى، هله اۇنون مكتبلرده تحصيلى و ايشلنمەسى، مىلى بىرلىگه خطر حساب ائدىلىر و ايرانىن بۇلۇنمە سىنه يۇل اچار! بىر طرفدن ده بىزىم اۇشاقلار تلىق يىن ائدىردىلر كى، تۆركجه سىز يىن آنا دىلىنىز اۇلسا دا، سىز تۆرك دگىلسىنىز، سىزلىرى مۇغوللار تۆرك ائتمىشىدىر! ائله اۇنا گۆره ده، سىز بۇ دىلى بۇراخىب، فارسجا اۇيرنمەلى و فارس اۇلمالىسىنىز! بۇ اۇيدورما-قايرما نظريهلر بۇ گۇن چۆرۆمۇش سايىلر، اۇنا گۆره ده بۇ بارهده ايضاحات وئرمگى لازىم گۆرمۇرم.

دۇنيا ادبىياتى نىن اۆلدوزلارى

مايا آنجلو

ابراهيم رفر

آمريكانىن بۇيوك يازىچى و شاعىرى مارگرت آن جانسون (مايا آنجلو) ۴ آوريل ۱۹۲۸- جى ايلده سن لوىي ويلايتىنده دۇنيايا گۇز آچدى. او، زمان- زمان آمريكانىن قارا درىلى جمعيتىنه منسوب اۆلان ان شىهرتلى يازىچى سايلىمىشىدير. اوز اوشاقلىق و يىنىيىتمه چاغلارى نىن شرحينه حصر ائتدىگى آلتى جىلدلىك اثرى اۇنا بۇيوك شىهرت قازاندىرمىشىدير. بۇ اثرىن «قىفسده كى قۇشلارىن ماهنى اۇخوماغى نىن سىبىنى بىلىرم» عۆنوانىنى داشىيان

بىرىنچى جىلدى داها چۇخ شىهرته ماليكىدير و شاعىرىن حىياتى نىن اىلك ۱۷ اىلى نىن ماجرالارى نىن شرحينه عايىددير. بۇ اثر اۇ قدر جاذىبهلى شكىلده يازىلمىشىدير كى، آمريكانىن «ان دىرلى كىتاب» مكافاتىنى اۇنا قازاندىرمىش اۆلدى. قىد ائتمك لازىمدير كى، مايا آنجلو حىيات بۇيو ياراتدىغى اثرلرىنه گۆره ۳۰- دان آرتىق فخرى عۆنوانلارا لايىق گۆرولموشدور. او، ۱۹۷۱- جى ايلده «اۆلومدن قاباق بىر قۇرتوم سىرىن سۇ اىسترم» عۆنوانىنى داشىيان يىنى شعر مجموعه سىنه گۆره پۇلتىزىر مكافاتىنى دا قازانمىش اۆلدى. مايا آنجلو ۱۹۵۰- لرىن سۇنوندا دۇغرو، هارلم يازىچى لار اتفاقى نىن عۆضوو اىدى و همىن دؤورده و طنداش حاقلارى اۇغروندا گئدن مبارزله رده فعال اىشتىراك ائدىردى و بۇنونلا علاقه دار، مارتىن لوتر كىنگ- ين كۇنفرانسلارىنى دۆزنلەين فعال شىخصلردن بىرى اىدى. شاعىر ۱۹۹۱- جى ايلدن برى شىمالى كارولينا دا يئرلشن وىك فارست يۆكسك بىلىم اۇچاغىندا تدرىس ايشىنه مشغول اۆلموشدو و بۇ بىلىم اۇچاغى نىن آمريكا تارىخى آراشدىر مالارى ساحه سىنده عۆمورلوک پروفىسورلوق اىستاتوسونا ماليكىدير. شاعىر ۱۹۹۰- جى ايلدن برى اورتا حسابلا ايلده ۸۰- دن آرتىق چىخىشدا اىشتىراك ائتدى. ۱۹۹۳- جو ايلده بىل كلېنتونون جمهور باشقانلىغى نىن آچىلىش

مراسمىمىندە «سحرىن دۇيونتو سسلرى» آدلى شىرى اىلە چىخىش ائىدى. مايا آنجلو ۱۹۹۵- جى يىلدە يىنى بىر رىكورددا اولاشدى، چۈنكى اۇنون ائىرلىرى سۆزكىلى اولاراق اىكى اىل، نىيورىك تاىمز مەلەسى نىن غىر روائى ادبىيات ساحەسىندە، ان چۇخ ساتىلان كىتابلار سىراسىنا داخلى اولاراق قالمىشىدى.

«سحرىن دۇيونتو سسلرى» آدلى اثر گۇزلىلىك و فىلسفى مضمون باخىمىندان چۇخ زىنگىن بىر اثر ساىيلار. شاعىر بۇ اثرىندە بىر قاىادان سۆز آچىر كى، اىنسانلارى اۆزرىندە دۇرماغا و اۇرادان كائىناتى سئىر ائىتمگە چاغىرىر، بۇ اىنسانلارا دىنەلمك اۆچون بىر كۆلگە وئىرەجك قاىىلىتدە دئىل. شۆبەسىز كى، شاعىر بۇ اثردە آمىرىكا اۆلكەسىنى تىقىدى باخىمدان تىقىم ائىتمگە چالىشمىشىدىر. «قىسە كى قۇشلارىن ماھنى اۇخوماغى نىن سىبىنى بىلىرم» كىتابى نىن نىشى سىبب اولدو كى، مايا آنجلو اوتوبىوقرافى ادبى ژانىرىدا يىنى بىر سىكىن يارادىجىسى كىمى شەرت تاپسىن. بۇرادا اىلك دىفە اولاراق بىر آمىرىكالى زىنجى قادىن اۆز شىخسى حىاتى بارەدە آچىق- آىدىن دانىشماغا تىشۇت گۇستىرىر و قارالارىن اجتماعى حاقلارىنى و اۆزلىكلە دە زىنجى قادىنلارىن حاقلارى بارەدە، ھابئىلە ھوىت مسألەسى، غىرقىچىلىق مۇوضوعلارى و باشقا

مايا آنجلو

اجتماعى مسألەلر بارەدە چىخىش ائىدىر و يازدىغى ائىرلر دۇنيا اۆلچوسوندە، مەكتىلرىن و يۆكسك بىلىم اۇچاقلارى نىن درس ماترىالىنا چئورىلىر. بۇنو دا قىد ائىتمەلى بىك كى، اۇنون بعضى يازىلارى نىن تدرىس ائىدىلمەسى آمىرىكانىن تىحصىل اۇچاقلارىندا ياساقلانمىش و كىتابخانالاردان حذف ائىدىلمىشىدىر.

بۇرادا مايا آنجلونو داھا ياخشى تانىتىدىرماق اۆچون اۇنون بىر- اىكى شىرىنە نىظر سالماغى قارارا آلدىق. بۇ شىرلر اۇغورسوز شىوگىنى تىمئىل ائىدىر و باشا دۆشمك اولار كى، شاعىر حىات يۇلۇندا بعضى عاطىفى سارسىتىلاردان كئاردا قالمامىشىدىر. اىلك اۇنەجە «آلدانىش» غۇنوالى شىرى گۇزدن كئىچىرىبىك كى، اىنسان دۇبىغولارىنى قلمە آلماقدا شاعىرىن نە قدر يۆكسك قاىىلىتە مالىك اولدۇغونو گۇستىرىر:

آلدانىش (شعر: مايا آنجلو)

الينى منە وثر كى،
 شعر اۇفكەسى نين اۋتە سىندە،
 بلكە اۋنونۇچە گىلدىم، يا آر خانجا گلىم،
 دادلى سۇزلىرى باشقالارينا ساخلا،
 سۇگى نين بېتمەسى نين دۇيغوسو،
 اۋزگەلرە نصيب اۋلسون،
 منە آنچاق الينى وثر، الينى.

مايا آنجلونون شعرلىرى نين گۈزەللىكى نين بىر حېسەسى اۋنون اۋزونون ياراتدىغى ادبى دىل اۋسولوبوندان ايرلى گلىر كى، آمريكا زنجىلىرى نين ايشلتدىكى صمىمى اينگىلىزجە ايله باغلى دىر. بۇ دۇيغولارى و گۈزەللىكلىرى ترچۆمە يۇلو ايله آنلاتماق بىر آز چتىندىر، عۆمومىتلە ترچۆمە پروسسى، خلقلىرىن فۆلكلورونى گلدىكە، يارامزلىغا اۇغرايىر و خلقلىر بۇ معنادا بىرى- بىرىنى باشا دۆشمەكە چتىنلىك چكىر، نىچە كى، «حيدر بابايا سلام» اثرى نين فارسجايا و باشقا دىللەرە ترچۆمەسى بۇ گۆنە قدر نايىلىتلى شكىلدە حياتا كىچە بىلمەمىشىدۇر.

مايا آنجلونون شعر تىكىكى نين بىر اۋزلىكى دە اۋندان عىبارت دىر كى، شاعىر عۆمومىتلە گۆندەلىك دانىشىقلاردا ايشلنن عىبارتلىرە سۆزە باشلايىر و اۋخوجونو ياواش- ياواش اۋز صمىمىتىنە آلىشىدۇر و اۋنون رۇحونو اله آلىر. اۋخوجو بۇ صمىمىتى و روحى دىنچلىكى نىمىسە بىر و اۋزونو اۋنا باغلايىر. بۇ زمان شاعىر عاطىفى و ادبى ضربهنى بىردن- بىرە ائندىر و شعر اۋز مقصدىنە چاتمىش اۋلور. بىلەلىكلە، اۋخوجو بىر سارسىنتى ياشايىر، و اۋنون دۇيغولارى يازىچى نين آنلاتماغا چالىشىدىغى دۇيغولارلا اۆست- اۆستە دۆشور. صمىمىتلە و خلق دىلى ايله سۆزە باشلاماق و اۋخوجونو آددىم- آددىم فاجىيە يە ياخىنلاشدىرماق اهمىتلى بىر ادبى اۋسولوب و خلق كۆتلەسىنە مراجعت طرزى دىر كى، شاعىرىن مختلف اثرلىرىندە گۆزە چارپماقدا دىر.

یۇخو حسرتى (شعر: مايا آنجلو)

ائله گئجهلر وار كى،
 يۇخو منه ناز ائله بىر،
 مغرور و اوزگه،
 اۇنو اۇز طرفيمه چكك اۆچون،
 هر هانسى حيله نى ايشلدير مسه،
 ايشه يارامير،
 عىنى ايله يارالانمىش غۆرور كىمى،
 بلكه ده بىر آز داها آجىنا جاقلى .

«يالنيزلىق» شعرى، چۇخ احتمال كى، هانسىسا يالنيزلىقلا دۇلو نىسگىللى بىر گئجه ده يازىلمىشدير، بۇتون دقيقه لرى آيىقلىقلا و يالنيزلىقلا ياشانمىش، تفكر دۇلو بىر گئجه. بۇ شعر بىزنى يالنيزلىق دۇيغوسو ايله تانىش اندير، آنجاق بۇرادا هر هانسى عادى بىر يالنيزلىقدان سۆز گئتمىر، بۇرادا، يۆزلرله مقاله نىن مۆلفى و اۇنلار جا درنگىن فعال عۆضوو اۇلان مايا آنجلونون يالنيزلىغىندان سۆز گئدير. شاعير بۇ گئجه بۇيو، اينسان رۇحونون درين قاتلاريندا گزمىش و قۇرخونج حقيقتلرله تانىش اولموشدور. بۇ گئجه بۇيو، اۇ، اۇز رۇحونو دىنجلتمك اۆچون بىر يۇوا حسرتىنده ياشامىش و يۇواسىنى تاپا بىلمه مىشدير، ائله بىر يۇوا كى، اۇرادا «سۇ عطش معدسىندان، چۆرك ايسه داش معناسىندان» اۇزاق اۇلسون. جمعيتده اۇ قدر فعال بىر مۇوقعده اۇلان بىر شاعير - يازىچى، بۇ گئجه نىن بۇيونجا، اينسان يالنيزلىغى نىن قۇرخو بۇيوتلارنى اراشديرماغا چاليمىش و كدرلى اعتيرافلارا وارمىشدير. اۇنون بۇ گئجه نىن بۇيونجا ياشادىغى يالنيزلىق هئچ بىر اولچو واسطه سى ايله اولچوله بىلمز. هانسى عاطيفى سارسىتى نىن نتىجه سىنده بئله بىر گئجه يه اۇغرادىغى نىن سببىنى بىلمىرىك، آنجاق آيدىندىر كى، اۇنون رۇحو بۇ گئجه نىن دقيقه لرىنده سىنمىشدير، اۇ، هانسىسا نازىك و اينجه بىر چۆپ كىمى دئىيل، بىر صلابتلى و محتشم آغاج كىمى، هم ده قۇرخونج بىر سسله سىنمىشدير.

يالنيزلىق (شعر: مايا آنجلو)

دۆن گىنجه دۆشونجه لرايچينده،
 رۇحوما يۇوا آختاراركن،
 ائله بىر يۇواكى،
 اوزادا سۇيون آنلامى عطش، چورگىنسه آنلامى داش دئيبيل،
 بىر ششى آنلادىم،
 ظنيمجه ده يانيلماميشام:
 بۇ حياتى باشا وۇرماق ھىچ كيمسه يه، ھىچ كيمسه يه،
 تىك باشينا اۇلاسى دئيبيل.
 تىك باشينا ھىچ كيمسه يه، اصلا اۇلاسى دئيبيل.
 ميليونچولار وار، فايدالانا بيلمه ديگى اتىك- اتىك پۇللارى،
 قادينلارى اولوم ملگى كيمي سفيللنير،
 اۇشاقلارنى نين ديلينده كدرلى ماهنى لار،
 داش اۆزكلرني يۇمشاتماق اۆچون،
 باھالى لارا باش وۇرما،
 اما ھىچ كيمسه يه، ھىچ كيمسه يه،
 تىك باشينا اۇلاسى دئيبيل.
 ياخيندان دىنله بىر سنسه،
 اۆزىك سۇزومو سۇيلرم:
 قارا بۇلودلار تۇيلاشما ددير،
 فېرتينالار قۇياچاق،
 اينسان نسللى آجى بىر،
 اينىلتى لرى چاتير قۇلاغىما،
 چۆنكى ھىچ كيمسه يه، ھىچ كيمسه يه،
 تىك باشينا اۇلاسى دئيبيل.

بۇرادا مايا آنجلونون گىنجه نين قۇينوندا ياشادىغى يالنيزلىق دىقعه لرىنى پايلاشماق اۆچون،
 اوزومون «يۇخو حسرتى» باشلىقلى بىر شعريمى، گىنجه لرىن يالنيز دىقعه لرى نين يۆكونه دۆزه
 بيلمه ين و اۇ دىقعه لرله بارىشا بيلمه ين بۆتون اينسانلارا تقدىم اندىرم:

يۇخو حسرتى (شعر: ابراهيم رفر)

ياتاغىمدا چابالادىم،
 ھى قىوريلدىم، ھى آچىلدىم،
 گاه فۇشولدىم رۇيالارن كروانىنا،
 شھر - شھر اوفوقلردە گزىندىم،
 زمان كىچدى، اۆلدوز سۇندو،
 اۆيومادى گۆزلىرىم،
 سىنەم اۆستەن باش قالدیران تمنلار قۇيمادى .
 قارانلىقتا ياواش - ياواش،
 مۆرگۈلەين بىر قالا يا چشوريليردىم،
 پنجرەمدە گاه بىر اۆلدوز، گاه بىر اوجاق،
 آلىشىردى، سۇنوردو .
 اۆيقولارىم زىنە سۇلار كىمى آخىب گليردى .
 اۆيقولاردا بىسلەدىگىم اۆسۇدالار سىلكەلنىب -
 توكۈلدو .
 رۇيالارىم باش تۇتمادى،
 ايلدىرىملار، گۆرۈلتولار،
 اققلردن باش قالدیران اۇغۇغالار قۇيمادى .
 قالام دۆشەدو دۆشەنلرە،
 اۇجالىقدان دىوارلارىم آغنادى،
 رۇيالارن مورگۈلەين قۇزولارى - قۇيونلارى،
 بۇز چۆللرە داغىلدى .
 باشىم اۆستەن قارالتىلار سۇووشەدو،
 زمان كىچدى، اۆلدوز سۇندو،
 امان تانىم، اۆيومادى گۆزلىرىم،
 ايچرىمدن چىغىرىشان، مۆعمالار قۇيمادى.

دۆشۈنچە يۇخسوللوغو موزدا شعر دئوريمى

ايواز طاها

اۋتن يۈز ايلليگين سۇن لاريندا آذربايجاندا ايكي نهنك ايدنولوگيا چۇكدو، بيرى آنجاق مشروعتيني ايتيردى، اۇ بيرىسى ايسه مشروعتى ايله گۆجونو بير يترده. بيرى نين يثرينده منليك آختاريشى ديرچلدى، اۇ بيرىسى نين ايسه كۆللوگونده دۆشوك ايلنجه ايدنولوگياسى جوّجردى. ايلنجه، ايدنولوژيك مرحله نين

آستاريدير. ايدنولوگيا نفسدن دۆشدوكده، اوزونو ايلنجه دۇنوندا يثيندن اۆرتير. بئله بير دۇرومدا صنعتين، سئوگى نين، سياستين و دۆشۈنچە نين قۇنومو نەدير؟ بۇ سوالين بۆتون يۇنلرينه دئيبيل، بير نئچه يۇنونه ايشيق تۇتورام:

۱ - مودرن تاريخيميزده ماده- صورت، روح- بدن و ايچيم- بيچيم [مضمون- فورما] بيرليگى باش تۇتمايب. مۇللا پناه واقيفاله پۇزولموش گله نكسل تارازليق، سربست شعرده، يثنى بير اۆفوقده، بير داها اياقدا دۇرا بيلمەدى. بير چۇخ حاللاردا ايچيم بيچيمه باسقين ائتدى. پرۇبلمين بير كۆكو شيشمان ايچيم لرده ايدى، اينجلميش بيچيم لرده. (بۇ شيشمانليغا كميت باخيميدان تۇخونورام، يۇخسا بيزده بۇيوك دۆشۈنچە يۇخسوللوغو چۇخدانكى سۇزدور). ارسطو فورمانين دۇلغونلاشماسىنى ماده نين آزالماسيندا گۇرور. باشقا سۇزله، بيچيمين يتكىنلشمەسى ايچيمين ييغجاملاشماسيندا دۇغرولور. ائستتيك چيچكلنمە نين مۆحرىكى بۇدورمو؟

۲ - ماللارمى نين^۱ آرزولادىغى آرين شعر سوونتار دۇنمىندە گىرچكىشمەدى (على كىرىم دە، رامىر رۇوشن دە و چىنگىز على اۇغلوندا بۇ ياخىنلاشماغا تۇتقون اۇرنىكلار وار، بعضى لىرىندە ايسە اۇغورسوز جان آتمالار). اۇغورسوزلوق يالنىز آرين شعرە عايىد دئىلىدى. هر ايكى تايدا مئروپولون ميفىك توتاليتارىزمە قايىلدىغىندان، تام آچىق تۇپلوم آنلايشى اۇتايلى - بۇتايلى آذربايجاندا گىرچكىشمەدى. بۇنونلا دا رۇمان بىلە [حتا]، يارىمچىق قالىدى. رۇمان آچىق تۇپلومون ژانىرى دىرسا، شعر قاپالى تۇپلومون ژانىرى دىر. بۇنو مىخايىل باختىن دن^۲ ايلهام الارق سۇيلەيىم. شعرىن ماهىتىندە يالنىز ياشىل روحلو دىرىم چاغلانىمىر، قارا گىنىملى اۇلوم دە وار - فاشىزم. رۇمانىن بىشىگى اۇسسال [عقلانى] چئورە دىرسە، چاغداش آنلامدا دموكراتىيانىن اۇزو و يا سۇزو يارانمادان رۇمان يارانمايلىمىزدى. سۇسىاليىزم شروت اۇجاق لارىنى داغىتماق ايستەيىردى، دموكراتىيا ايسە گۇجون مىن بىر - دەلىز مىركىزلىرىنى. «سىياسى گۇچ» تۇپلوم آلانىندا اۇچ يىرە (ايجرا آپارتى، قانون وئىرىجىلىك و يارغى كىمى قۇۋەلەرە) بۇلوندوكجە، رۇمانداكى «من» پارچالانماي بىلمىزدى. آنجاق شعرەكى «اۇزنە» [فاعل شناسا] بۇلونمز ايدى. سىياستەكى دىكتاتورا چۇكموشدو، كائىناتىن اۇرتاسىندا يىرلشمىش پاپاچىلىق كۇرسوسو دئورىلمىشىدى، آنجاق شعرەكى «من» يىن اۆستون سسى هله دە باشقا سس لرى بائىرىدى.

بىنلە بىر سسىن سۇنوكمگە باشلادىغى زامان لىنىن باش قالىدىردى. ۱۹۱۷ - نىن فئورالىندان اۆكەبىرىنجان تارىخىن آخارى دىيشدى. همىن ايلىن فئورالىندا دئورىم ظفر چالمىشىدى، بعضىلىرى نىن فىكرىنچە، روسيا دۇنيانىن ان دموكراتىك حۇكومىتە چئورىلمىشىدى، أمما لىنىن تىكاشىنا اۇزل اولارق گىنلى انلچىلىك ائتمك ايستەيىردى. اۇنون تىمىل ائىدىگى ايدىنلار، موسكوا كۆچەلرىندە شەر شعرلرىنى يازماغا جان آتىردىلار، يعنى كوچە يۇروش لرىنى. اۇنون آلۇولو چىخىش لارىندا، اۇزنە افقۇئىست جەسىنە دىرچلمىشىدى. بۇنونلا دا يىسئىن^۳ فىقوورو اۇلموشدو، ماياكۇفسكى تىپى، گۆندەم گلمىشىدى. نە يازىق كى، هر باغىرغان اۇزنە نىن آرخاسىنچا بىر اىستالىن ايلانى سۆرونور. ايلان ايسە بىرىنچى نۇوبەدە اۇزنە نىن اۇزونو چالىر. ماياتوفسكى، گىنجىلىگى نىن قىزغىن چاغ لارىندا، شعرىتى نىن ذىروەسىندە، يىسئىن بىن يۇلونا گىتتەلى اۇلموشدو.

۳ - ايدىنلانمادان گىلمە مۇدرن مدنىت رۇمان اۇچون آل وئىرىشلى دۇروم ياراتدى. قافقاز تۆرك ايدىنلانما آخىمى ۱۹ - جو يۇزايلىكىدە باشلاندى، و روسيانىن ۱۹۰۵ دئورىمىندىن

1 - Stéphane Mallarmé (1842-1898)

2 - Mikhail Bakhtin (1895- 1975)

3 - Sergei Alexandrovich Yesenin (1895- 1925)

خېرىمىز اولمادان، بۇ قېرىنتى لار چىشىدىلى چرچىولەردە آراشدىرىلمىشىدى: «ايدنولوگىيا اولومو» اولانان پاسلى گۆزگودە (دانىل بىل^۱)؛ متن چرچىولەسىندە (دئىرىدا^۲)؛ گۆج و اوزنە آنلايشى ايشىغىندا (فوكو^۳)؛ هېيىئر رئاليتە بۇرولغانىندا (بۇدىيار^۴)؛ و مئىل قارانلىغىندا (دۇلوز^۵)، بىز تارىخى- سىياسى دۇروموموزدان آسىلى اولاراق نە قۇزئىدە بۇ آخىم لارلا آياقلاشا بىلدىك، نە دە گونئىدە. قوزئىدە مىلادى آلتىشىنچى ايل لىن گىرچك آنلامدا ادبى آخىمى دۇنونجە دنورىم لىرىنىن سۇنوجو اولاراق يارانمادى، بۇ آخىم ذاتا قىسا سۆرەلى خرۇشچوف رنوزىونىزمىنىن قىلپەلىرى ايدى. آمما آذربايجان ادبىياتى اۇزاق لارا گىتمەدى، شەرىاردان تۇتموش آكرم ايلىسلى يەدك نۇستالگىيا يا وۇرولدىو. بىزدەكى «من» مودرنىزم اۇنجهسى خۇلىلارا قاپىلمىشىدى؛ «كندىمىز» دۆشونجهسىنە.

۵ - پارادۇكس بۇندادىر: شەردە بۆتوو بىر من باغىرىر، سارسىلماز بىر اۇزنە گۆلور، يا دا آغلايىر. شەردە بىر نىچە سس دئىيل، يالنىز بىر سس انشىدىلىر. شەرىن قۇتسال اۇجاغى سايلان «انقو» نون داغىلدىغى بىر اورتامدا شەر ايمكانسىز اولور. بىرجه مۇتلولوغوموز وار: آذربايجان شەرى بۇ حقىقتى اۇنوتسا دا، مشەدى عىبادىن ساققالىنا چىلغىن بىر مارق لاخىنا يانماقدان آل چكىب. و بۆتولوگون اۇجوز سرخوشلوغو يىرىنە، داخىلى اۇزگورلوگون آغىر عذابى ايله انشتىرن^۱ - وارى بارىشماغا باشلايىب. بۇ، خۇرافاتدان قۇرتارىمىش «اينسان» گۇستىرىجىسى دىر؛ كۆتلەنىن تۆكنىز آخماقلىغا دىرەنمەسىنىن ايلكىن قۇشولو [شەرى].

لاكىن بىز هله دە «آرىن شەرى» قىزدىرماسى اۇزلىمىندە قالمىشىق. گونئىين شەرى آرتىمىندا دىلىن اولومدن قۇرتولماسىنا قاراتتى يارانىرسا، قوزئىين شاعىر چۇخلوغوندا مېتۇس يىنىدن قايىدىر، لۇفۇسو يىنىر.

تۇلوم پۇست مۇدرنىزم بايراغى آلتىندا مۇدرنىزم اۇنجهسى قارانلىغا تۇللانىر. قوزئىين شاعىر چۇخلوغوندا بۇ قدر شاعىر يىرىنە، دئىمىرم، يراقلى عىسگرلىرىمىز اولادى تكى. دئىمىرم: بۇ قدر شاعىر يىرىنە سود وئرن اىنگىمىز اولسايدى، آمترىكانى آرخادا قۇباردىق.

- 1 - Daniel Bell (1919- 2011)
- 2 - Jacques Derrida (1930- 2004)
- 3 - Michel Foucault (1926- 1984)
- 4 - Jean Baudrillard (1929- 2007)
- 5 - Gilles Deleuze (1025- 1995)
- 6 - Max Stirner (1806- 1856)

پاهوو!... گۆر هارادان سېنىپ، هارادان سسى گلير؟!...

اسماعيل ھادى (كند اوشاغى)

دئمىشلر، دۇغرو دا دئمىشلر كى: «آتى آت يانيندا باغلاسان، بۇيو دا بىر اۋلمازسا، خويو بىر اۋلار!»... مثلاً بىزىم بو آدى گۆزل بىدە دىل حاقدا عاغليزا نه گلسه وار ايدى: دىلى اوزون، دىلى آجى، دىللى- باشلى، دىل بۇرانىسى، دىل اۋتو يىمىش، دىل بىلمز ... بىر قاليمىشدى «دىلچى / دىلچى لىك»، اۋنو دا قالدى- قالدى، لكشدىن اۋيرندى!... ائله كى ھله ايندى، آراميزدا قالسين، ھردن منە دە دىل اۋتورورا!... مثلاً دۆنن منىملە دىرەشىردى كى، بىزىم خالاۋغلو «سورخاى / سورخى» لە اۋروسون خارجى ايشلر باخانى «سرگى لاوروف» آداشدىرلار... من اۋلوم، سۆزە بى باخ؟!... دى گل ايندى سن بونون پاپاغينا گۆلمە!... آخى، دۆزدور كى، غىبت اۋلماسين، قاسپادىن لاوروفون قاش- گۆزدە اۋروسدان باشقا يئر اۋزونده ھر مىلتە بىزەرى وار. نه تهر دە اۋلموش كى، اۋرادا وزىر- گىزىر چىخىمىش، من بىلمىرم!... اما بونون بىزە دخلى يۇخ. اۋندان دا گئىچندە، نه چۇخ آدى «СЕРГЕЙ» اۋلان ادەلى- دۆدەلى اۋروس... اۋنلار دۆنيانين اۋ باشيندا، بىز بو باشيندا، اۋنلارين بىزىملە نه آدشلىغى، نه آلىب- وئره جەيى؟! بس بىزە نه مرندىلى سۇنلو اۋلدو، سۇنسوز؟! اۋز دردىمىز آزدىر، بى دە دوراق قاپى- قۇنشو دردى چكك! ...

- آيە... آدى گۆزل، سنى يىنديگىن، گىت اۋزونو سارى!

اما آدى گۆزلىن دە ماشاللاھ اۋزوندىن شكى يە گىندە چارىق چىخار، ھلە- ھلە اۋزدن

گىتمز. اۋتوروب دلایل گىتيرىر:

- باخ ياخشى اۋغلان، گۆزونه قربان، سۆزومو غرىتە سالما... تۆركجە دە بو گۆن آزاراق

ايشلەنن «سقاى / گىتى» اكى وار، دۆزدور؟! بو اك فعلدن صفت تۇرەدېر. مثلاً شېغىجى قوش

آدلاريندىن: قارچقاي qarçqay، چالاغاي (چالاغان)... چال، چالماق / چلمك كۆكۈندن گلن

بو كلمە باشقا آنلامدا: چالاغاي < كالاغاي > كالاغاي / كلەغىشى (قادىنلارين باشلارينا

سارىدىقلارى چالما) ...

بو گۆن آنلام گلیشمه سیله چئشیتلی معنلار داشیيان «چالماق/ چلمک» فعلی نین بیر معناسی: قاپیب گۆتورمک (الیمدن چۆره یی چالدى قاچدی... بو آنلامدان: چالاغای/ چالاغان: شیغیجی قوش). او بیرى معناسی: اورتو، چادیرا، پارچا... کیمی زادلاری آتاراق آیینه دۇلاماق، سارماق (آنا اوشاغی دالینا چالدى: چادیراسیلا اۇز کۆره یینه ساردی). بو آنلامدان: چالما (باش سارقیسى/ ساریق/ عمامه. عیناً روسجا یا گئچمیش ЧАЛМА: ساریق). چالما<چلمه<شلمه (کۆرد/ عربلرین باشلارینا ساردیقلا ری چالما/ باش دسمالی/ عمامه). حتی سۇزون اۇز کۆکو «چال<شال» (روسجا یا، فارسجا یا دا گئچمیش: ШАЛЬ شال... و اۇنون تۆره مه سی< شانوار ... (آیینه ساریلان پارچا آنلامیندا) ... همین آنلامدان: «چالاغای<کالاغای<کالاغایی/ کله، غئی» سۇزو اۇرتایا چيخمیش.

هه... ایندی گلک «سورخای/ سورخئی» له «سرگئی» سین آداس اۇلدوقلاری مسئله سینه!... اصلینده «سۆرمک» کۆکوندن: سۆر+گئی/قای<سۆرگئی/ سورقای (برک آت سۆرن/ شاهسوار)... < بوگۆن بیزده «سورخئی/ سورخای» اوروسدا ایسه «سرگئی»... اۇلموش.

اۇ کی قالدی یوورلاق (او) سسی نین دۆز (ای) سسی نه دۇنمه اۇلای، چۇخ طبیعی دیر، بیز ده لاپ بۇل دور، مثلا: بوغ< بیغ، بوغدا< بیغدا، بوز< بیز، بورون< بیرین، وورماق< ویرماق... حتاً گلمه سۇزلردن: وجود، ویجود، فضول< فیضول، و ... «خلج» تۆرکلرینده بو اۇلای داها دا گئنیش بیچیمده گۆزه چارپیر: گۆز< گیز، گۆل< گیل ... روسلارین اۇزلرینده ده «سوریه» (اۇلکه آدی)< سیریا СИРИЯ... و الی ماشا الله...

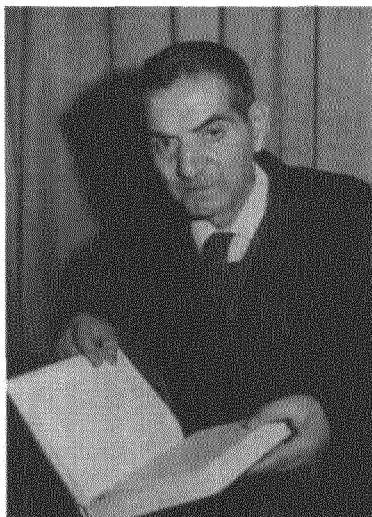
- آدی گۆزل، قاقاش، چۇخ یانشادین، چۇخ یاشا!... سیننله همصوحت اۇلماغا آدام گرک بیر باتمان یاغ- بال ییته، ددهن رحمتده!، هئج اۇلمازسا بورادا دایان. سوریه آدینی دا هئج چکمه کی، باشیم دۇنور. نهسه، آنجاق اۇرادا باش وئره نلرده سورخیین بارماغی یۇخدور. سرگئی ده، اۇزو بیلر، اللهی!... گۆن دۇندو، ینددی دره نین سویونو بیر- بیرینه قاتیب باش- بئینیمی آپارما. دور، مالی آشیراق یاتاغا. ناخیر سوسوزلوقدان قیریلیر. آخی، باشینا دۇنوم، سن نه، دیلچی لیک نه؟! دوه دن ده نالبند اۇلار؟! گئت مال اۇتارماغین دالینجا ده. هله بی ده دیلدن، دیلچی لیکدن باشلایب، سیاستدن باش چيخادیرسان ... یاخشی اۇغلان، نییه اۇز آلاغینی ائله میرسن؟! اۇزونه اوماج اۇوغماق باشارمازکن، اۇزگه یه نییه خمیر کسیرسن!؟...

شهریارلا ویداع گۆنو

رضا حصارى اۇرمان

اوستاد سید محمدحسین شهریار ۱۳۶۷- جى گۆنش ایلی شهریور آی نین ۲۷- جى گۆنو صبح ساعت دۇردده هشتاد اوچ یاشیندا تهراین مهر مریض خاناسیندا حیاتا گۆز یومدو.

اوستادین جنازه سی تهراندان رسمی تشریفاتدان سۇنرا طیاره ایله مملکتی مقاملارین حضوری ایله تبریزه گلدی، همان طیاره ده انقلاب رهبری نین دامادی بروجردی، رئیس جمهور و نخست وزیرین نماینده لری، نئچه وزارت خانانین مشاور و معاون لری، تبریزین مجلسده کی نماینده- لریندن بیر نئچه سی، هم ده مملکتیمیزین آدلیم شاعیرلری وار ایدی لار و تبریز فرودگاهیندا چۇخلو اوستادین عاشیق لریندن اۇ جۇمله دن

آذربایجان ادبیات خادم لری و دانشگاه اوستادلاری پیشوازا چیخیمیش دیلار و بوندان اۇتور کی، هامی همشهری لری تشییع جنازه مراسیمین ده شرکت ائتمگه امکان تاپسین لار، تۇرپاغا تاپشیرما مراسیمی نی صاباحی سی گۆنه ساخلایب و استانداری طرفیندن آذربایجاندا عۆمومی عزا گۆنو اعلام اولونموشدو.

اوستادین اولوم خبری وئرلندن بۆتون استانیمیز اۇ جۇمله دن تبریز شهری ماتمه چۇکوموشدی و شهرین هر یئریندن غم، کدر یاغیب، هامی عزا لباسی گئیمیشدی لر. سه شنبه گۆنو شهریور آی نین ییرمی دۇققوزونجو گۆنو صبح من ده مین لرحه همشهری لریمیز تک ارک قالاسینا طرف «تشییع جنازه مراسیمی باشلان یتره» اوستاد شهریارلا سۇن دفعه وداغلاشماق ایچون یولا دۆشدم و هر طرفدن دسته- دسته جماعت- ایدی کی گلیردی.

جماعتین اللری اۆستونده گئدن اوستادین تابوتونا خیابانلاردا دسته-دسته گۆل ایدی کی سپیلیردی و هیجانا گلن جماعت خاقانی خیابانینا چاتاندا داها دا آرتیق احساسلا، اوستادین بیر غزلی نین مطلع و مقطعی دله گتیریب اوستادی بو جور عزیزله بیردیله:

آمدی جانم به قربانت ولی حالا چرا؟
شهریارا بی حیب خود نمی کردی سفر،
بی وفا حالا که من افتاده ام از پا چرا؟
این سفر راه قیامت می روی تنها چرا؟

بیر آز کئچمه دن بیر باشقا شعر خاقانی خیابانی نی لرزه یه گتیرمیشدی و اؤ شعر اوستادین اۆلمز اثری اۆلان حیدربابانین بیر بندی ایدی:

حیدر بابا دۆنیا یالان دۆنیادی،
اوغول دۇغان درده سالان دۆنیادی،
سلیمان دان نوح دان قالان دۆنیادی،
افلاطون سدان بیر قورور آد قالیدی.

بو سس کیملردن ایدی؟ بو شعرلر نه جور جماعته الهام اۆلوموشدو، آیا دۇغرودان-دۇغرویا بیر ائل شاعیرینی بوندان گۆزل عزیزله مک اۆلارمیش کی، اۆز سۆزلری ایله سۆن منزلینه یؤلا سالاسان، آنجاق لیاقتلی میلتمیز اوستادین الدن گئتمه سینده اۆز نیسگیلینی و کدرینی بو طرزده گۆستریردیله و بو مراسمی گۆرنده فکر اندیردیم گۆره سن ایندییه دک هانسی شاعیر بو سعادتتاییب کی، اۆز حیاتیندا و اۆز زمانیندا بو جور عزیزله نیب و حۆرمته قارشیلانسین؟ آنجاق جماعتین اللری اۆسته گئدن تابوتدا من تکجه شهریار یۇخ، حتی حافظی، سعدینی، نظامینی، فضولینی گۆردوم کی، حرکت اندیردی.

جماعت آرتیق تربیت کیتابخاناسی نین قاباغینا چاتمیشدیلار، اؤ یثره کی، شهریار دفعه-لرله ادبی مراسم لرده ایشتیراک اتمک اۆچون گلب گۆزل شعرلرینی اؤخوموشدو. جماعت بیر ده بورادا اوستادین تابوتو بئره قویوب سینه وورماغا و عزادارلیغا باشلا دیلار، بو زمان اطراف ساختمانلارین پنجره لریندن دسته-دسته گۆل ایدی کی، اوستادین تابوتو اۆسته سپیلیردی، جماعت یئنه ده یؤلا دۆشدولر، قاری کۆرپوسوندن کئچندن سؤنرا مقبره الشعرائین یئنی تیکلمیش عظمتلی عمارتی نین گۆرسنمه سی ایله داها دا بیر آغیر غم، کدر قلبیمی سیخدی و دۆشوندوم کی، اوستادین سۆن منزلینه چاتیریق و اؤ قدر چکمه دن همیشه لیک اؤنو تۇرپاغا تابشیرمالی ییق.

اوستادین تابوتو چۆخلو زحمت ایله سیخ-سیخ دایانمیش، هیرانی احاطه ائدن جماعتین ایچیندن مقبره الشعرائین آشاغی طبقه سینه آپاریلدی، من ده جماعت ایله برابر عمارتین

داراشلیق پهلرینی آشاغی گئندند بیر قۇل بۇینوما ساریلیب «رضا یتیم قالدیق» دئییه، منی قو-حاقلا بیر. سۇل قۇلو شهریارین اۇغلو هادی نین بۇینودا اولان و ساغ قۇلونو دا منیم بۇینوما سا:ان شخص كرجده یاشایان شاعیر، ادبیاتچی میز، حمید تیلیم خانلی ایدی. اونون قان چاناغی تک قیزاران گۇزلی صبحه جن گۇز یاشی تۇكدویونو گۇستریردی. اۇ دا شهریارین واقعی عاشیق لریندن بیری ایدی. بیر آن دا تبریزده یاشادیغی زمان هر گون دو چرخه سی ایله یولونو مقصودیه ده اوستادین ائوی نین قاباغیندان سالیب «قوی آکیم عطرین سنین دامدان- دیواردان شهریار» دئمک لری یادیم ا دؤشور.

هادی دا تقریباً حالدان گئتمیشدی. اۇ لحظه اونا باش ساغلیغی و نرملگه هنج بیر سۇز تاپا بیلمه دیم. آر خادان گلن جماعتین فشاری اثرینده بیری- بیری میزدن آیری دؤشوردوک. مقبره الشعرانین آشاغی طبقه سینده آذربایجان استانداری. تهران دان گلن مسئول مقاملار، آذربایجان ادبیات خادملری، گۇرکملی شاعیر لریمیز و هم ده اوستادین عانله سی حضور ایله قاپانچادان عمارتین اورتاسین دا حاضر لانیمش مزاره قویماق اوچون تابوتون قاپاغینی آچیرلار، آنجاق میلتین هجومو اوستادی سون دفعه ایچون قوجاقلاماغا تلسمه لری مأمورلارین ایشینی داها دا چتینلشدیر میشدیر و بیر کدرلی حالدا اوستادی قبیره قویوب، قبیر داشلارینی هله هۇرمه دن جماعت دسته- دسته گۇل ایله اوستادین قبری نی گۇلوستانا چئویریپ و خرمن- خرمن گۇل ایله قبری اۇرتدولر و بو بیر میلتین ادای احترامی ایدی اۇز عزیز شاعیرینه کی، حیدر باباسی ایله بو میلته جان باغیشلادی و اونون دیلینی و ادبیاتینی دؤنیا سویه سینده داها دا اوچالتدی.

بو مراسیمین باشا- باشیندا بلندگولاردان قرآن سسی و اوستادین غزللری بیر خوش صوت ایله اۇخونوردو. اوستادین جنازه سی توریغا تاپشیریلان دان سۇنرا تریوندان قرآن و فاتحه سوره سی و «علی ای همای رحمت» شعر ایله اوستادین آنا دیلینده یازدیغی «یالان دؤنیا- یالان دؤنیا» شعر ایله اۇخوندو.

سۇنرا بیر عومور قارداش حسرتی و وصال آرزوسو ایله یاشایان شاعیرین «آمان آیریلیق- آیریلیق» شعر ایله «اصغر فردی» نین سسی ایله اۇخوندو و سۇنرا «بهرام ائلچین» ایدی کی، تریون دالیسیندا دردی قلبی ایله اوستادین ماتمینده دیله گل میشدی:

سازین کؤکلر آغی اؤسته اوزان لار،
مضراب آغلار، کمان آغلار، تئل آغلار.
شهریارین نیسگیلینسی یازان دا،
قلم آغلار، کاغید آغلار، دیل آغلار.
ئلچین دئیر ائل اوجاغی سۇننده،
اونا آغلار، اویماق آغلار، ائل آغلار.

داھا سۇنرا شاعیر «نېسگېل» ایدى كى، تریبون دالیسینا كىچیب، «حیدریابا، شەھریارین گىتىدی گل» دئییب، سۇزونه دوام وئره بیلمه دن حالدان گىتدیر. داھا جماعت آرتیق ھېجانا گلمیشدی. «الرحمن» اۇخوماق و شەھریار حقیقینده دعا ائتمك ایله جماعت بیر از آرام اولوب سۇنرا «علی داشقین» ین سسی ایدى كى، اۇز دردینی بئله بیان ائدیردی:

شەھریار اولمه ییب، دیری دیر ائللر،
 اۇدلار مسكنی نین اۇجاغیندا دیر.
 غربت تۇرپاغیندا گۇزون یومسا دا،
 دۇغما تۇرپاغی نین قوجاغیندا دیر.

بو سۇزلر اوستادین ماتمینده اۆرکدن قالخان سۇزلر ایدى كى، بیر ادب پرور میلتین احساسینی گۇستریردى، بو مراسمده تهران دان گلن شاعیرلر و مسئول مقاملار جماعتین بو عظمت ایله اوستادین ماتمینده عزازارلیق و قدر بیلیمک لریندن حیرته گلیب و دۇنه- دۇنه آذربایجان میلتینه بو ضایعه نى تسلیت دئییردیلر.

سۇزلیمی اوستاد یحیی شیدایا باش ساغلیغی وئرنده، دئدی بی خاطره ایله سۇنا آپاریرام. اوستاد دئدیلر:

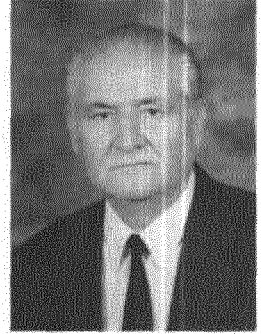
انقلابدان قاباق اوستاد شەھریاردان سۇروش دوق:- آيا دۇغرو دوركى، سرخاب قیرستانى مقبره الشعرا دى؟ اوستاد جوابیندا دئمشدیر:- «اۇغول منى هاردا تۇرپاغا تاپشیرسالار، اۇرا مقبره الشعرا دى».

من ایندی كى، بو سۇزلری قلمه آلیرام، استاد شەھریارین داهیانه جوابینا حیران قالیرام و اینانیرام كى، بو گۆندن ابدى اۇلاراق بو مکان تبریزین سمبول و نشانینا چئوریلیب و چوخ چكمز كى، بخت ائوینه گئدن اۇغلان- قیزلاریمیز گۆل ایله بزهنمیش ماشینلاری ایله زندگانلیق لاری نین اوغورلو اولماسی ایچون گلیب اوستاد سید محمد حسین شەھریارین مقدس مزارینی طواف ائدیپ و سۇنرا بخت ائوینه قدم قۇیاجاقلار.
 روحو شاد، مزارى نور ایله دۆلسون.

شهریار مقاله‌سی باره‌ده بیر نئچه ایضاح و تکمله

میر هدایت حصارى

وارلیق درگیسی‌نین ۱۶۱- جی ساییندا چیخیش اندن پروفیسور احمدوفون شهریار باره‌ده مقاله‌سینه داییر بیر نئچه ایضاح. مقاله‌نین چؤخ گئیش و دؤلغون اولدوغوندان، مؤلفین اونو یازماقدا نه قدر زحمت چکدیگینی بیلیمک اولار. اونا گؤره ده اؤ مقاله-ده اولان بعضی جزئی نقصانلاری اصلاح ائدیپ و ابهاملاری توضیح وئرمک، سؤز یؤخ کی، مقاله‌نین دیرینی داها دا آرتیرا بیلر. اوناگوره سؤزو چؤخ اوزاتمادان، هرھانسی مقدمه گتیرمهدن مطلبه کئچیرم.

- ۱- شهریارین تبریزده دؤغولدوغو محله‌نین آدینی دقیق حالدا بیلیمک ایسته‌سک، اونا «میرزه نصراله بازارچاسی» (چای قیراغی) دئمیشلر.
- ۲- شهریارین آتاسی‌نین سؤی آدینی «خشگناب» یؤخ، ذاتا «خوشگناب» شکلینده یازمالی‌یق.
- ۳- بعضی قایناقلارا گؤره ده، شهریار تبریزده اولارکن عرب دیلی و ادبیاتینی اؤیرنمک اؤچون «طالیه» آدلی بیر مدرسه‌یه ده گئتمیشدیر.
- ۴- «ادب» ژورنالی تهراندا یؤخ، ذاتا تبریزده نشر اولورموش. ایران مطبوعاتی تاریخینده ایکی «ادب» عؤنوانلی نشریه‌نی گؤرمک اولار و هر ایکیسی ده تبریزده نشر اولورموش. بونلاردان بیرى روزنامه‌ایدی و ادیب‌الممالک فراهانی (صادق) آدلی بیر شخصین طرفیندن نشر اولوردو. (او شخص سؤنرالار مشهد شهرینه گئتدیکده، نشریه، بیر زمان همان آد ایله اؤرادا چاپ اولموشدور).
- ایکینجی ایسه آیلیق نشر اولان بیر ژورنالین آدی‌ایدی. بو ژورنال تبریزین اورتا مکتب طلبه‌لری طرفیندن منتشر اولوردو. اونون ایلمک نؤمره‌سی شمسی ۱۲۹۸- جی ایلده، آبان آیی- نین ۱۵- نده (ه ق ۱۴- صفر ۱۳۳۸)، سؤن نؤمره‌سی ایسه (ه ش ۱۳۰۰) ایلمین سرطان

(تیر) آيندا (میلادی ۱۹۲۱- جی ایلده) و ژورنال جمعینده ۱۲ شماره شکلینده نشر اولموشدور.

بو ژورنالین مدیری اولجه عبدالهزاده فریور و سونرا اسماعیل امیرخیزی و سردبیری (باش رداکتوری) ایسه یحیی دانش (آرینپور) ایدی. نظره گلن شهریار دا اورتا مکتبین بیرینجی سیکلینی (یعنی ۷ و ۸ و ۹ جو کلاساری) اوردادا اوخوموش و ایلک شعرلری ده او ژورنالدا چاپ اولموشدور.

۵- عزیزه خانیم شهریارین بیبسی قیزی یوخ، ذاتا اونون بیبسی نین نوهسی ایدی.

۶- شهریارین تولماسی و تحصیلاتی نین دایانماسی و اونون و سۆرگۆن اولماسیندا مؤلفین دندیکلری علتلردن علاوه بیر عشقی ماجرانین دا تأثیری اولموشدور.

۷- «دیباچه» دئیلن سۆز کیتاب آدی یوخ، ذاتا کیتابدا یازیلان مقدمه یا همان «اؤن سۆز» معناسیندادیر، شهریارین او آددا بیر اثری گۆرونمه میشدیر.

۸- شهریارین ایلک چاپ اولان منظوم اثری ۱۳۰۵- شمسیده نشر اولان «صدای خدا» آدلی بیر مثنوی ایدی. ایکینجی اثری ایسه «روح پروانه» آدلی بیر ادبی منظومه ایدی. بو اثر هیجری شمس ۱۳۰۶ (م- ۱۹۲۷) ده چاپ اولموشدور.

۹- شهریار سۆرگۆندن قاییداندان سونرا چوخلو دوستلاری تهراندا اولدوغونا گۆره اؤز مثیلی ایله تهراندا قالمیشدیر، یوخسا تبریزه یا هر یئره گئتمه سینه بیر مانع یوخ ایدی، چۆنکی اصلینده شهریار تهراندا قۇوان شاهین قدرتلی دربار وزیرى اولان «تیمور تاش» ایدی کی، او زمان اونون اؤزو بعضی اتهاملارا گۆره شاهین غضبینه دچار اولاراق حبسه آلینب و دوستاندا ایکن چوخلای کیمی سکنه عۆنوانی ایله اولدورولموشدو. داها شهریارین سۆرگۆندن قاییتماغینا هئچ بیر مانع یوخ ایدی. اصلینده ده شهریارین سۆرگۆن اولماغی اۆچون رسمی بیر اقدام اولمامیشدی. بلکه دندییمز عشقی ماجرانین اؤستونده تیمور تاش اونون تهراندا اوزاقلاشماسینا شفاهی حالدا امر ائتمیشدی.

بونو دا قید ائدیرم کی، من ۱۳۷۷- دن اعتباراً ۳- ایل تمام تهراندا ایللیق چیخان «طلوع زندگی» مجله سینده شهریار باره ده آردیجیل حالدا مقاله لر یازاریم. بو باره ده آرتیق معلومات ایستینلر او مجله نین شماره لرینه مراجعه انده بیلرلر.

۱۰- شهریارین آتاسی ۱۹۳۷- ده یوخ، ذاتا ۱۹۳۴- جو ایل (هیجری شمس ۱۳۱۳) ده وفات ائتمیشدی. هابئله شهریار طب مکتبى نین سۆن کورسوندا اولاندا ۲۷- یوخ، ذاتا ۲۳ یاشیندا ایدی.

۱۱- على زهرى نين آدى ظهري كيمي يازيلميشدیر كى، سهودير (بو البته بيزيم الفبايميزين تقصیری دیر).

۱۲- شهريارين آتاسی اۇلندن سۇنرا اۇنون عائلهسى تهرانا گلگميشدیر. شهريارين آتاسيندان بير نئچه ايل سۇنرا قارداشى تهراندا اۇلور و اۇنون دۇرد اوشاغی و آروادی شهريارين حمايهسى آلتينا گئچير.

شهريار، اۇ اوشاقلار بۇيويوب ايش تاپانا قدر اۇنلارين خرجينی وئيریدی. اۇندان سۇنرا اۇز نرزی ليک دوکانینی اساسلاری ايله اۇنلارا وئيريب، سۇنرا تبریزه گلگميشدی.

۱۳- شهريارين آتاسی اۇغلونندان نگران اۇلدۇغو اۆچون تهرانا گلير و اۇرادا (۱۳۳۱- جى ايل تير آبی نين ۳۱- نده) وفات ائتميشدی.

۱۴- سيد ابوالقاسم شهيار، شهريارين تهراندا تاپدیغی دوستلاريندان بۇخ، ذاتا اوشاقلیق زمانی نين دوستلاريندان ایدی. حتی شهريار تبریزدن تهرانا گلنده اۇ دا شهريار ايله همسفر ایدی.

۱۵- بولود قاراچورلو شهريارين كهنه دوستو دئييلدی. حتی ۱۳۴۶- جى (م- ۱۹۶۷) ايلدر، قاباق اۇنلار بير- بيرلرینی گۇرمه ميشدیلر.

سهند تخلص ائدن بولود قاراچورلو شهريارين شهرتینی چۇخ ائشيديب و اۇنون تۆركجه اثرلرینی گۇردوكدە اۇنو گۇرمك هوسينه دۆشور و ۱۳۴۵- جى ايلين آخirlاريندا بو قصد ايله تبریزه گلير و نه قدر چاليشيرسا، شهريارى گۇرمگه نائل اۇلا بيلمير، چۇنكى اۇ ايللر شهريار گوشه نين اۇلاراق كيمسه نى گۇرمك ايسته ميردى و سهندی ده ياخشى تانيميردى. بئله ليكله سهند مأيوس و نااميد حالدا تهرانا قايدير و ۴۲ بندلی گۇزل بير منظومه قۇشاياق «شهريارا مکتوب» عۇنوانی ايله دوستلاری نين بيری نين واسطه سی ايله شهريارا گۇنديرير. اۇرادا شهريارى گۇرمك هوسينده اۇلوب، لاکين هامی يۇللار و قاپی لارين اۆزونه باغلی اۇلوب يۇل تاپماق امکانی اۇلماديغينا اشاره ائدير:

بير اليمده قلم، بير اليمده كاغاذ،

خياليم بۇيلانير، دامدان- ديواردان.

باشيمدا يار باغين، گزمك هاواسی،

قاپی لار باغلی دير، يۇل تاپيم هاردان؟

بو شعرلر او قدر شهریاردا اثر قۇیور کی، اۇنو هیجانا گتیریر و در حال جواب وثرمک قصدینه دۆشور. او دا سربست (آزاد) شعر قالیپینده، چۆنکی شهریار معتقد ایدی کی، عروض وزینده او قدرت یوخلدور کی، شاعیرین اۆرک سوزونو ایسته دیی کیمی یتیرسین، چوخ سوزلری آنجاق آزاد شعر ایله دئمک اولار. شهریار دئییردی: «شعر نو» تقریباً همان «بحر طویل» دیر، انله اونا گۆره ده ایدی کی، «سهندیه» بیر شاهکار اولدو. شهریار مثال اوچون دئییر کی، من «جمهوری اسلامی» سرودونو آزاد وزنده دئمه سه یدیم، بو جور دؤلغون و پر معنا و عالی اولایلمیزی (کیهان فرهنگگی اردیبهشت ۱۳۶۳).

سهند ایله شهریارین ایلك گۆروشو ۱۳۴۶- جی ایلده اولدو. او ایل شهریار عائله سی ایله دوستو سرهنگ شهیری نین دعوتی اۆزره تهرانا گلیر. شهیری سهندی ده ائوینه دعوت ائدیر و بو ایکی شاعیر ایلك دفعه اولاراق بیر- بیرلری ایله گۆروشورلر و سهند شهریار ایله عائله سیننی اۆز ائوینه آپاریر و اۇنلار ۱۵ گۆن اۇنون ائوینده قایلرلار. اۇنلارین دوستلوغو او زماندان باشلاییر.

۱۶- شهریارین عومرونون سۆن ۱۶- ایلی نین تهراندا گنچمه سی ده دۆزگۆن دئییل. چۆنکی شهریار عومرونون سۆن ایل لرینی تبریزده اولموشدور. لاکین بیر نئچه دفعه دوستلاری نین دعوتی ایله موقتاً اولاراق تهرانا گلیب قایتمیشدیر. آنجاق بو سفرلرین بیرسی بیر- ایکی ایل اوزونا چکمیشدیر. او دا او زمان ایدی کی، مشهور اۆرک جراحی و بۆیوک ادبیات شناس جواد هیئت ۱۳۵۴- جو ایل (م- ۱۹۷۵) شهریار عائله سی ایله بیرلیکده تهرانا دعوت ائدیر. خرجینی وثریر، اۇنلار آیری ائو توتورلر. لاکین مع الاسف شهریارین حیات یۆلداشی عزیزه خانم همان ایل سکتة عارضه سی ایله دۆنیادان گئدیر. بو زمان شهریار بیر مدت تک قالیر، چۆنکی اوشاقلاری تبریزده تحصیل ائدیردیلر.

شهریار نهایت ۱۳۵۶- جی ایلده تبریزه قایتماغا مجبور اولور و ۱۳۶۷- جی ایلده (م- ۱۹۸۸) خسته لئیر و اۇنو تهرانا گتیریرلر و همان ایل شهریور آیی نین ۲۷- سینده «مهر» خسته خاناسیندا وفات ائدیر.

۱۷- بونو دا دئییک کی، سهندین آتاسی نین اونا قۇیدوغو آد «بولود» اولدوغو حالدا، ثبت احوال مأمورلاری او کلمه نین معناسینی قانما دیقلارینا گۆره، اۇنون سیجیلیللی سین ده «بهلود» یازیلیمیشدیر. (گنجعلی صباحی، شعریمیز زمانلا آدیملاییر).

۱ - شهریارا تهراندا ائویمیزین قارشى سیندا ائو توماقدان اۇنجه، شاعیر بشش آى یاریم مۆدیتینده عائله سیله بیرلیکده بیزیم ائوده قالدی و اۇنون ایشتراکیله بیر ادبی محفل فورولدو. (- جواد هیئت)

آرزی گۆز و نیسگیللی شاعیریمیز حبیب ساهیرین ادبی ارثی بیر

باخیشدا

رضا همراز

رحمتلیک میرحبیب ساهیر آذربایجانین آدلیم، عین حالدا آرزی گۆز و نیسگیللی شاعیری، ادیبی و عالیمی گۆنش ایلی ۱۲۸۲- ده تاریخ بۇیلو تبریزین ان تانیمیش محلله لریندن اولان سیرخاب محلله سینده آنادان اولدو. اونون حیات دفتری نین و اراق- لارینی و اراقلا یاندا یاشایشی نین نه قدر آجی اولدوسو آپ - آیدین گۆرونور. کاسیبلیق لاله باخا اولماق، سۆرگۆن دۆشمک، زیندان چکمک، کۆتک یشمک، عومور بۇیو اضطرابدا یاشاماق و نه بیلم نه لر، دشمک ساهیرین گنج چاغلاریندان بری اونون سپرداشلاری کیمی اوزو ایله آياقلاشمیشلار.

ولو شاعیریمیزین دن دیننه گۆره آدی «حبیب»، سۆی آدی ایسه «سان» ایدی کی، تۆرکیه- نین وختی ایله آدلی - سانلی شاعیری جلال ساهیرین شعرلرینی اؤخودوقدا، ماراقلانیب گنج چاغلاریندان یازدیغی شعر هابثله حنکایه لرینی «ساهر» امضاءسی ایله چاپ اتدیرردی. آنجاق سؤنرالار انله سوی آدینی دا ساهیر انله تدیریب، تام یازی - پوزولاری همین امضا ایله گئردی.

هنچ ده یشرسیز دئییل کی، بیر عدله لرین ظنی جه اونون مشروطه عرفه سینده و اوندان بیر آز سؤنرا عمله گلن ادبیاتین یا خود یننی و سربست شعرلرین دیرچلمه سینده هابثله چیچکلنمه سینده دانیلماز رؤلو اولموش و آدی شعریمیزین و لیریکامیزین چاغداش انلجیسی کیمی حورمتله یاد اندیلیر. ساهیر اوز شعر کیتابالاری نین بیرینده یننی شعرلر ایله تانیش اولدۇنونا دائیر بیره بئله بیر قئیدی یادگار قویموشدور: «گنج چاغلاریمدا کی ادبیاتلا تانیش اولوردوم، عروض اولچولرینده بیر سپرا شعرلر یازیردیم. آنجاق اوستادیم میرزه تقی خان رفعت تازا مود اولان شعرلر یازماغیما اصرار اندیردی. انله بونا گۆره تۆرکیه نین چاغداش

ادىباتى ايله مانوس اولدوم و ياواش- ياواش يىنى شعرلر يازديم». بئله ليكله او يىنى شعر يازماغا كۈنوللو اولدو.

اۈنون انا دىلىندە ايلك يازىلارى ۱۳۲۰- جى ايللردە يارانان نىسى آچىق فضالارين اتموسفريندە، «وطن يۇلوند» گۆندە لىيى ايله باشلايىب، داها سۇنرالار دۇورى مطبوعات خصوصى ايله شفق، آذربايجان، آزاد ملت، خاور نو ... ادامه تاپمىشىدى. ساھير مىلى حكومت زمانى تشكيل تاپمىش شاعىرلر مجلسى نىن ان تانىمىش عۆضولرىندىن و نىجە دئىرلر، اوستاد شاعىرلرىندىن ايدى كى، هر جلسەدە اۈز آتشىن شعرلى ايله هوسكارلارنى داماقلارنىن طاملى اندردى. نه يازىق كى، ۱۳۲۵- جى ايلدە قان سۇران شاه رزىمى نىن آذربايجانا باسقىنى ايله حىيب ساھيرىن دە بىر چۇخلارى كىمى اىستى آشىنا سۇيوق سو قاتىلدى. مىلى حكومت دئورلىدىكىن بىش- آلتى گۆن سۇنرا، بىر ايلين عرضيندە چاپ اولان انا دىلىندە كى كىتابلار بىر چۇخ ادب سئورلرىن!!! همتى ايله ساعات قاباغىندا تۇنقالا تۇكولوب ياندىرىلدى، بازارلارنىن ايسە اۆزكلرى ياندى. بئلنچى بىر چىركىن ايشلرە شاھيد اولان ساھير بىر شعرده بئله يازدى:

بو گۆندە اۈدلا دىلار آذرى كىتابلارى، آه!
بو قانلى فاجىعەدن اولمادى جهان آگاه؟
اۈ يىنگى دۆنئالى اربابلارنى سئويندىردى،
سىچان دلىكلرىنى اول ساتىن آلان آگاه.

اى دۆلاندى، ايل دۆلاندى، ساھيرىن «كۆوشن» آدىلى تۆركجە شعر مجموعەسى چاپدان چىخدى. بو دۇنە بىر چۇخلارى سئويندىكدە، بىر چۇخلارى نىن دا دۇداقلارى بۇزولدى. شاعىر بلكە دە آشاغىداكى شعرىنى بو تىپ آدمالارا خطاب اولاراق يازمىشىدىر:

تارلادا لاله لر آچسىن، اۈخوسون توراغا ييلار،
موغانا دۇغرو آخىر شوق ايله آل پردە آراز.
باغلايىبىدىر اۈ اىپك رىشته ايله هر طرفى،
بو اىپك رىشته نى دە دهرده كىمسە قىرماز.
تۇرەمز هىچ قلمىمدن نه گۆزل سۇز نه غزل،
نخاطىرىمدە اۈ گۆزل لىك پرىسى چالماسا ناز.

بۇياماز اۇلسا جواھيرلری نقاش - ازل.
 كيم آليردى اۇ حقير داشلاری ؟ فيكر ائيله بير آز.
 ياز، دئبير، شعر و غزل فارسجا منه اوستا شفق،
 ائل دئبير: ساهير فارسجا دا ياز تۆركجه ده ياز .

گۆردويوموز كيمي، معروف تبريز عاليم لریندن آنجاق عومرو بۇيو بير سطر ده اؤز آنا ديلينده هنج بير زاد يازمايان اوستاد رضازاده شفق، ساهيرى فارسجا يازماغا تشويق انديردى. شاعيرين درين معنادا دۇنيا گۇروشلو اۇلدوسو آينا كيمي دوم - دورو گۇرونور و آيدين اۇلور كى، اۇ، تۆرك ائلينه نه قدر حورمت گۇزو ايله باخيردى. اۇ، هم فارسجا يازير، هم تۆركجه، نيه كى، ائلى اۇندان بو ايشى ايسته بير و اۇ ائلينه حورمت گۇزو ايله باخير هميشه كى كيمي.
 البته اۇ، باشقا بير شعرينده بۇش بۇغازلارا آيريجا بير شعر ده قۇشموشدوركى،
 اۇخويوب، اثشيمه سى يقيناً ماراقلى اۇلاچاق باخين:

بير پارا بوش بۇغازين حكمتينه آلداناراق،
 داندین اؤز اصلينى، گزدین بيزيم ائلردن ايراق.
 يئر ائديب سن اوزونه ياخشى ساراي لاردا بوگۆن،
 بولود اۇلسان دا، يئنه پارلاياجاق قيرمیزی گۆن.
 سن ده، تبريزلى آغا! اؤز ائلينى خوار ائله دين،
 «شفق» ين يازديغينى سن ده كى، تکرار ائله دين،
 كۆكوموز واردى بو تۇرپاقدا كسيلمز، قوروماز.
 سيراب ائيلر اۇرانى هم چيغاتى، هم ده آراز،
 اربابا چۇخ دا گۆنمه و اۇنون اۆلكه سينه،
 وئر قولاق داغدان آشان ستل - سولارين گۆر سسينه.
 اۇ چۆرۆك قانلى قالا اۇلسا دا خوش رنگ و نگار،
 قۇيسا طوفان و اسرسه قارا يئلر، بيخيلار.
 اؤد بيتير، لاله آچار باغدا ياغارسا باران،
 باغيشين لۇطفونه رغما گۇيرر چۆلدە تيكان.

رحمتلىك حبيب ساهيرين اثرلىرى عالملىرىن اليه دۆشودوكده، هاميسى بو كىمى شاعىرىمىزه گۆنىب، شعرلىرىنى آلفيشلايب، شاعىره درين قيمت و دىر وثرمىشلىر. او تاي آذربايجانين تانىمىش عالمى ش - اتلچين ساهيرين حقىنده بىر چۇخ قئيدلر يازمىشلىر. او بىر يترده شاعىرىمىز بارده بئله يازىر: «حبيب ساهيرين لىرىك شعرلىرى آلتىمىشدان آرتىق منظومه دن مثيدانا گلمىش بىر اثردير. بو اثرده كى شعرلر هجا وزنى گله نكىنه باغلى دير. بو وزن و حتى قوللانلان قافيه نظامى تۆركيه شاعىرلىرىن تىكنىكىدن زىاده تۆركولو خلق حكايه- لىرىمىزه گۆزه چارىان عنعنەلى خاطرە دير...».

هابئله آذربايجانين تانىمىش شىخىتىلرىن اولان حسين مهدى دۆنيا شهرتلى يازىچى و عالم، شاعىرىمىز حبيب ساهيرين اثرلىرىنى اؤخودوقدا بئله دۆشونوركى، «...آذربايجانين معاصر شاعىرلىرى ايچرىسىنده حبيب ساهيرين آدى حۆرمته ياد اندىلمكده دير و شۆبهه يۇخدوركى، او سۇن درجه اورىژىنال ايستعدادا مالىك بىر شاعىردير. اؤنون اثرلىرىنده اؤزونه مخصوص گۆزل خۆصوصىتلىر آز دىيىلدىر. اؤنون شعرلىرىنده يفاده اولونان بدىعى صورتلىر و بدىعى تصويرلىر سۇزجوكلر دۆزومو يۇلو ايله يفاده اولونور...».

فيلولوگيا علملىر نامزدى وفا على يئف ده «آزادلىق نغمە كارى» باشلىقلى مقاله سىنده شاعىر حبيب ساهيرين حۆرمته آد اپارارق يازىر: «حبيب ساهيرين پوئزىياسى بو گۆن ده خلقى مىلى بىرلىيه و آزادلىغا سىسلىه بىر».

بونلاردان علاوه آمريكا، آلمانيا، تۆركيه، آذربايجان و باشقا يئرلرده ساهيرين اثرلىرى راشدىرلىيب، اونا عايد اؤنلارچا مقاله و شعرلر حصر اولونموشدور. ايراندا ايسه ساهير حقىنده بو گۆنه قدر بۇيوك مقياسدا ايشلەينلردن بۇيوك عالم رحمتلىك گنجعللى صباحى، حسين منزوى، احمد شايا (آلو)، پروفىسور حميد محمدزاده، پروفىسور محمدتقى زهتابى (بو ايكى عالم بو قرارا گلمىشدىلر كى، ساهيرين تام اثرلىرىنى تۇپلاسىنلار، بو آرا بىر ايشلر ده گۆرموشدولر. تاسفله اجل ايشلىرىن آردىنى توتماغا ايمان وثرمهدى)، صمد بهرنكى و حياتدا اولانلاردان اوستاد يحيى شيدا، حسين محمدزاده صديق (دۆزگۆن)، مهندس مرتضى مجدفر، مهندس محمد رضا كرىمى و باشقالارىندان آد چكىم اولار. بىر بئله ساينى و آلفيشلارا باخمايارق، تاسفله اؤنون هلىك قدرى بىلىنمەيب، اثرلىرى آنجاق خواص ايچره داها مشهور و تانىمىش دير. اؤنون چاپ اولان تۆركجه اثرلىرىنى بوجور گۆسترمك اولار :

۱- لىرىك شعرلر

۲- كۆوشن

۳- داغىنىق خاطرەلر

۴- سحر ایشیقلا نیر

۵- جوغرافیا - درس لیک کیتاب

۶- سۆنمه یین گۆنشلر: فارسجا کلاسیک یازان بویوک شاعیرلریمیزین اثرلری نین تۆرکجه میزه تر-جۆمه سی

۷- آرزوی قمبر - سۆن زمانلار مهندس علیرضا صرافی نین همت و تشبۆئو ایله اۆنجه تبریزده چیخان اختر هفته لیلینده، سۆنرالار ایسه بیر سپرا سیتهلر ایله درگی لرده ماراقلا یاییلمیشدیر.

۸- یانان یاشیل - رسول یونان و صدیقین همتی ایله ساھیرین بیر سپرا چاپ اۆلوب یا هله چاپ اۆلمایان شعرلریندن عیبارت دیر کی، تبریزین اختر ناشرلییی توسطی ایله چاپ اۆلموشدور.

بیلدیگیمیزه گۆره، ساھیرین آلتی جیلد آنا دیللی کیتابی چاپ اۆلموشدور. آنجاق قوجاق - قوجاق اثرلری هله ده چاپ حسرتینده دایانمیشلار کی، اۆنلارین طالع لری بیر اؤ قدر ایشیقلی دئییل و آرزوی لیریق کی، لازیمی قدر چاپ اۆلسونلار و خلقیمیز اۆنلاردان فایدالانسینلار. ایندی ایسه ساھیرین فارسجا اثرلرینی بئله گۆستره بیلیریک:

۱- کتاب جغرافیای آذربایجان - همین کیتاب ایستانبولدا چاپ اۆلوب و گویا بو تایدا ایسه افسست اۆلاراق باسیلمیشدیر.

۲- جغرافیای خمسه - زنگان یا خود خمسه ماحالی نین جغرافیایی

۳- افسانه شب - شعر مجموعه سی

۴- سایه ها - شعر تۆپلوسو

۵- شقایق - شعر تۆپلوسو

۶- خوشه ها - شعر تۆپلوسو

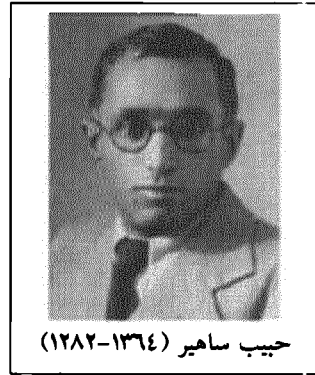
۷- اساطیر - شعر تۆپلوسو

۸- کیتاب شعر ساھیر (ایکی جیلدده)

۹- برگزیده ای از دیوان ساھیر

۱۰- اشعار جدید

۱۱- میوه گس - (حکایه لر تۆپلوسو) کی، سۆن

حبیب ساھیر (۱۳۶۴-۱۲۸۲)

زمانلار «زن ایده آل» عۆنوانی ایله چاپ اۆلدو.

۱۲- برگزیده ای از ادبیات ترکی (آنتولوژی)

۱۳- آرزوی - قمبر ناغیلی نین فارسجا ترجۆمه سی، تانینمیش تۆرکولوق حسین

صدیقین همتی ایله

۱۴- آثاری از شعرای آذربایجان

۱۵- درس گلستان

۱۶- ترجمه اشعار بودلر

بونلاردان علاوه، ساهیرین اۆست سطرلرده دئدیگیمیز کیمی، اۇنلار جیلد چاپ اۇلمايان

اثری وار کی، بونلاری بۇ شکیلده گۆسترتمک اۇلار:

۱- سفرنامه

۲- قرآنین منظوم ترجمه سی - بو دَیَرلی ایشین بیر سپرا پارچالاری اۇرادا - بورادا

چاپ اۇلوب و بیر سپرا یازیچی لارین نظرینه گۆره، اۇ گۆزل و بدیعی ترجمه لردن حسابلانا بیلر.

۳- بیزیم کندده اولوب کئچنلر - شاعیر ساهیر بو کیتابی داهی شاعیریمیز اوستاد

شهریارین ان تانیمیش و دئمک شاه اثری اۇلان حیدربابا پوئماسی نین وزن و اۆسلوبوندا قۇشموشدور.

۴- حافظدن تۆرکجه میزه ترجمه

۵- خیامین روباعی لریندن تۆرکجه میزه ترجمه

بونلاردان علاوه، ساهیرین مطبوعاتیمیزدا بۇل - بۇل شعرلری، حکایه لری و نه بیلیم نه

لری ایستر انقلابدان قاباق، ایسترسه ده انقلابدان سۇنرا ماراقلا باسیلمیشدی کی، اۇنلارین تۇپلانماسی شۆبهه سیز ان دَیَرلی بیر ایش اۇلایلر.

اولو شاعیریمیز ساهیر عۆمرو بۇیو باشی اۇجا یاشادی. خاننا، بیه، پاشایا، سلطانا ... مدح

یازمادی و اۇزو دئمیشکن، خالقینی سۇزونه حۆرمت گۆزو ایله باخیب اۇنلارین

شنلیکلرینده خۇش، یاسلاریندا ایسه کدرلی اۇلگو. اۇنون یازی لاری ایندی ایراندان باشقا بیر

چۇخ تۆرکولوژی کۆرسی لرینده دۇنه- دۇنه اۇخونوب آلفیشلانیر و حتی کۇوشن مجموعه

سی نین بیر سیراسی ایستانبول اونیورستته سی نین ادبیات بۇلومونده آذربایجانین چاغداش شعر

اۇرنگی کیمی اۇخونوب، آچیقلانیر.

بو کیمی دۆنیا گۆرۆشلو و اینجه طبعه مالیک اۇلان حبیب ساهیر عۆمرو بۇیو یازیب

یاراتدیقا، نهایت ۱۳۶۴- جو ایلین آذر آیی نین ۲۴- جو گۆنو اۆرک یاندیریجی و اینانلیماز

حالدا یاشایشینا سۇن نقطه قۇیدو. آدی - یادی و شاه اثرلری سئویله - سئویله اۇخونور، و

ابدی اۇلاراق ادبیات تاریخیمیزین بیر مۆدریک اثری کیمی قالمیشدیر و قالاجاغینا امینیک.

دستور وابستگی بر مبنای زبان ترکی

ربابه تقی‌زاده زنوز^۱

چکیده

زبان‌شناسی بررسی علمی زبان‌های طبیعی است. در بررسی علمی یک پدیده تقسیم آن به اجزای کوچک‌تر و قابل مطالعه‌تر ناگزیر می‌باشد. در مورد زبان نیز این امر صدق می‌کند؛ بدین صورت که زبان را به مقوله‌های آواشناسی، صرف، نحو، معناشناسی و... تقسیم‌بندی نموده و به‌طور جداگانه ولی مرتبط مورد بررسی قرار می‌دهند. در هرکدام از این بخش‌ها نظریه‌ها و نحله‌های فکری متعددی که متعلق به مکتب‌های گوناگون زبان‌شناسی می‌باشند، مطرح گردیده و بر اساس زبان‌های گوناگون مورد تأیید قرار گرفته یا رد می‌شوند. در این مقاله در صدد معرفی نظریه‌ی دستور وابستگی که یکی از نظریه‌های به‌ظاهر نوظهور ولی اصیل زبان‌شناسی است و مطالعات خود را در زمینه‌ی نحو^۲ زبان پیش می‌برد، برآمده‌ایم. با آوردن مثال‌هایی از زبان ترکی و اعمال قواعد دستور وابستگی بر روی مثال‌ها سعی بر شناساندن این نظریه و چگونگی کارکرد آن در زبان‌شناسی شده است.

کلمات کلیدی:

دستور وابستگی، زبان ترکی، ظرفیت، متمم اجباری، متمم اختیاری، افزوده

مقدمه

بازنمودهای نحوی^۳ در دستور وابستگی واژه به واژه، سستی طولانی در زبان‌شناسی توصیفی دارند و در سال‌های اخیر، کاربرد فزاینده‌ای در مسائل محاسباتی، همانند استخراج

۱- «بارغ التحصیل». کارشناس، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، کارشناسی ارشد زبان‌شناسی دانشگاه الزهراء تهران و دانشجوی دکتری زبان‌شناسی دانشگاه آنکارا

Rubab.teqizade@gmail.com

۲- علم بررسی، ساختار جمله و روابط موجود بین کلمات به کار رفته شده در آن

۳- سئال‌های نحوی، دیدگاه‌های نحوی

اطلاعات، ترجمه ماشینی، تقطیع^۱ و آموزش زبان داشته‌اند. با اینکه ریشه‌های دستور وابستگی به دستور پانینی^۲ در زبان سانسکریت در چندین سده پیش و دستورهای قرون وسطی بر می‌گردد، اما به عنوان شکلی از نمود نحوی به وسیله دستورنویسان سنتی، به‌ویژه در اروپا به کاربرد شده است. می‌توان گفت که این سنت دستوری با کار بنیادی تسنی^۳ بر (۱۸۹۳) به اوج رسید که اغلب به عنوان نقطه آغازین جریان نوین دستور وابستگی محسوب می‌گردد. دلیل مطالعه‌ی نظریه‌ی وابستگی مناسب بودن قواعد آن در مورد مطالعه زبان ترکی است، زیرا در نظریه‌ی دستور وابستگی فعل جمله دارای بیشترین اهمیت و هسته جمله می‌باشد و زبان ترکی نیز یکی از غنی‌ترین خزینه‌های فعلی را دارا می‌باشد و فعل در این زبان چه از نظر ساختی و چه از نظر معنایی اهمیت فراوانی دارد. وجود فعلهای بسیط بی‌شمار و قاعده-مند بودن آن‌ها از جمله دلایل امکان بررسی‌های دقیق‌تر این زبان بر مبنای دستور وابستگی می‌باشد.

شاخه‌ها و مکاتب دستور وابستگی

دستور وابستگی می‌کوشد ساخت‌های زبان را بدون استعانت از اطلاعات فرامتنی و معنایی و صرفاً بر اساس جملات متن بررسی کند و دامنه‌ی تحقیقات خود را نیز تا حد امکان از حدود جمله فراتر نبرد. این نظریه اساساً از طریق بررسی روابط وابستگی بین عناصر هسته و وابسته در زبان، به توصیف ساخت‌های نحوی می‌پردازد. مهم‌ترین مبحث دستور وابستگی، نظریه‌ی ظرفیت است که به بحث درباره‌ی انواع وابسته‌های فعل، اسم و صفت اختصاص دارد (طیب‌زاده ۱۳۸۵، ۲۳-۲۵).

دستور وابستگی سنت و شاخه‌های متنوعی دارد که ما در این مقاله بجای مرور آن‌ها مفروضات بنیادین آن‌را که حول مفهوم مرکزی وابستگی متمرکز شده‌اند، مقوله‌بندی خواهیم نمود.

مفهوم وابستگی

دستور وابستگی بر این ایده استوار است که ساختار نحوی یک جمله متشکل از روابط دو به دوی غیرمقارن بین واژگان یک جمله می‌باشد. تسنی^۳ بر (۱۸۹۳) در فصل آغازین کتابش ایده‌ی خود را چنین توضیح می‌دهد:

۱ - Parsing

۲ - Panini's grammar (پانینی: دستور نویسنده هندی که از اولین دستور نویسان تاریخ زبان شناسی است).

۳ - Tesniere زبان شناس فرانسوی که برای اولین بار نظریه دستور وابستگی را مطرح کرد.

جمله یک کلیت سازمان یافته است، که اجزاء سازنده آن واژه‌ها هستند. هر واژه‌ی یک جمله وقتی در لغتنامه است، مجرد و منزوی است. ذهن بین واژه و همسایگانش [در درون جمله] روابطی را درک می‌کند، که کلیت آن ساختار جمله را تشکیل می‌دهد. ارتباطات ساختاری نوعی روابط وابستگی بین واژه‌ها برقرار می‌سازد. اساسا هر رابطه یک وضعیت عالی و یک وضعیت نازل را در خود جمع می‌کند. واژه با موقعیت عالی تر هسته نامیده میشود و واژه با موقعیت نازل پیرو نامیده می‌شود.

مثال زیر که برگرفته از ترجمه‌ی ترکی کتاب عزاداران بیل نوشته‌ی غلامحسین ساعدی است، بر اساس این تعریف شبیه‌سازی شده‌است:

اربابین ایتی باغین دوواریندان کوچیه آتیلدی.

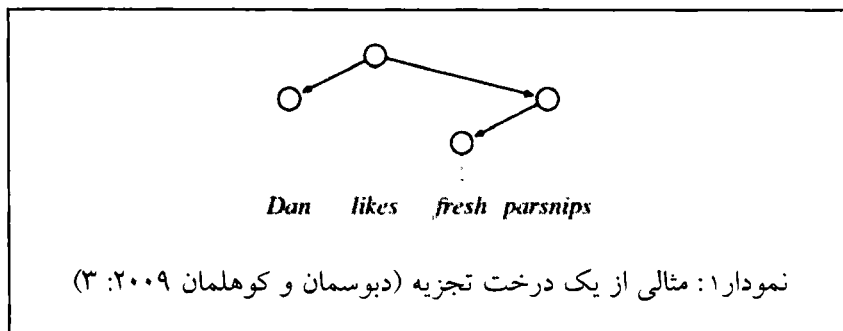
این جمله دارای یک هسته‌ی اصلی است که همان فعل جمله (آتیلدی) می‌باشد. از آنجایی که هر جمله از ترکیب یک هسته و چندین وابسته تشکیل می‌شود، وابسته‌های این جمله به ترتیب گروه اسمی (اربابین ایتی)، (باغین دوواری) و گروه حرف اضافه‌ای (کوچه) به می‌باشد. اما هرکدام از این ساخت‌ها نیز به دلیل مرکب بودنشان دارای هسته و وابسته هستند که به ترتیب در گروه اسمی (اربابین ایتی)، «آیت» هسته‌ی گروه و «ارباب» وابسته‌ی آن، در گروه اسمی (باغین دوواری)، «دووار» هسته و «باغ» وابسته‌ی آن و در گروه حرف اضافه‌ای (کوچه‌یه)، پسوند «-ه» در نقش حرف اضافه و هسته‌ی گروه است و «کوچه» به عنوان وابسته‌ی حرف اضافه نقش ایفا می‌کند.^۱

طیب زاده (۱۳۸۰) معتقد است که نظریه‌ی دستور وابستگی یکی از نظریه‌های صورت-گرا^۲ است که از طریق بررسی روابط وابستگی بین عناصر هسته و وابسته در زبان، به توصیف ساخت‌های نحوی در زبان‌های گوناگون می‌پردازد. از نظر وی نیز مهم‌ترین مبحث در دستور وابستگی، مسئله ظرفیت نحوی است که به بحث درباره وابسته‌های فعل و اسم و صفت اختصاص دارد.

۱ - در زبان ترکی، مقوله حرف اضافه و مقوله پسوندهای تصریفی کاملا از هم متمایزند و به نظر میرسد که مقصود نویسنده در اینجا همان «پسوندهای تصریفی» است، نه حرف اضافه. در مثال «کوچه‌یه» با پسوند تصریفی سر و کار داریم. نمونه حرف اضافه ترکی را در عبارت «وطن اۆچون» یا «تبریزه دؤغرو» میتوان دید. (یادداشت از: ابراهیم رفر)

۲- دستور وابستگی و دستور زایشی هر دو از جمله نظریه‌های صورتگرا محسوب می‌شوند، یعنی می‌کوشند بدون استعانت از اطلاعات فرامتنی و معنایی و صرفا بر اساس جمله‌های متن ساخت‌های زبان را بررسی کنند و دامنه تحقیقات خود را نیز تا حد امکان از حدود جمله فراتر نبرند.

نکته‌ای که در دستور وابستگی بسیار حائز اهمیت است، این است که بایستی در هر جمله وضعیت تمام کلمات بر حسب اینکه هسته یا وابسته‌اند، مشخص شود. اگر کلمه مورد نظر هسته باشد، باید دید که آن هسته دارای چه وابسته‌هایی است و چنانکه کلمه مورد نظر وابسته باشد، باید دید که آن کلمه، وابسته به کدام هسته در جمله است. بنابراین دستور وابستگی دستوری کلمه‌بنیاد محسوب است (طیب زاده: ۱۳۸۰).

نمایش نموداری ساختار وابستگی

می‌توان روابط وابستگی بین واژگان یک جمله را در قالب نمودار (۱) نشان داد. در این صورت ساختار وابستگی برای جمله $(W=W_1...W_n)$ معادل یک نمودار با جهت‌های مشخص بر روی مجموعه‌ای از W هاست. از نمایش $I \rightarrow J$ استفاده می‌کنیم اگر و تنها اگر واژه W_j به واژه W_i وابسته باشد. بدین ترتیب، درست مشابه درخت تجزیه، ساختار وابستگی می‌تواند اطلاعات را در مورد بعضی جوانب ساختار زبانشناختی جمله دریافت نماید. به عنوان مثال، نمودار I را در نظر بگیرید:

در این نمودار، رابطه نموداری بین واژه *likes* و واژه *Dan* اطلاعات نحوی (رابطه فاعل و فعل) را به‌طور نمادین نشان می‌دهد. به منظور نشان دادن ساختار وابستگی، واژه‌ها با دایره و وابستگی‌های بین آنها با پیکان نشان داده شده‌اند: مبدا هر پیکان نشان‌دهنده هسته رابطه وابستگی و نوک آن نشانگر پیرو است. علاوه بر این، از خطوط نقطه‌چین برای نشان دادن ترتیب کلمات جمله از چپ به راست استفاده می‌شود. (دبوسمان و کوهلمان ۲۰۰۹: ۴)

با در دست داشتن مفهوم ساختار وابستگی، می‌توان جنبه‌های عمومی و جهان‌شمول زبانشناسی را در قالب محدودیت‌های ساختاری به‌صورت نمودار نشان داد. معمول‌ترین محدودیت، ملزم نمودن ساختار وابستگی به تشکیل یک درخت است. این ضرورت‌ها مدلی از قیود را ارائه می‌دهند:

۱ - هیچ واژه‌ای نمی‌تواند به خود وابسته باشد: اگر $A \rightarrow B$ ، آنگاه $B \neq A$

- ۲ - انتقال‌پذیری ممکن نیست، یعنی هر واژه حداکثر یک هسته باید داشته باشد. به نحوی که: اگر $A \rightarrow B$ و همچنین $B \rightarrow C$ آنگاه نمی‌توان نتیجه گرفت که $A \rightarrow C$
- ۳ - تقارن ممکن نیست، به عبارت دیگر، رابطه‌ی وابستگی یک‌سویه است یعنی:
- اگر $A \rightarrow B$ آنگاه رابطه $B \rightarrow A$ درست نیست
- ۴ - تحلیل وابستگی می‌بایست واژه‌های داخل جمله را پوشش دهد. یعنی با اطلاعات فرامتنی کاری ندارد. (همان منبع: ۴)

دستور وابستگی؛ مشابهت‌ها و تفاوت‌ها

از بین صاحب‌نظران در حوزه وابستگی، هلبیتز و شنکل (۱۹۹۱) سعی کردند تا در اثر خود میان این نظریه و نظریه زایشی پیوندی برقرار کنند و حتی دستور وابستگی را به صورت یکی از شاخه‌های دستور زایشی معرفی کنند. اصطلاح دستور زایشی، نامی است که نوا، جامسکی و پروانش به رویکرد خود به زبان‌شناسی داده‌اند. در دستور زایشی از قواعد گروه‌ساختی به عنوان روشی برای تجزیه‌ی جملات زبان به اجزای تشکیل‌دهنده‌شان استفاده می‌نود. در این رویکرد دستوری، جمله به تعدادی سازه یا مقوله‌ی گروهی که خود از تعدادی کلمه (جزء سخن) تشکیل شده‌اند، تجزیه می‌شود. مقوله‌های گروهی، به مفاهیمی همچون گروه اسمی، گروه فعلی، گروه حرف اضافه‌ای و ... اطلاق می‌شود. هریک از این گروه‌ها هسته‌ای دارند که ویژگی‌های واژگانی خود را به کل گروه تسری می‌دهند. به عنوان نمونه، گروه اسمی از آن روی گروه اسمی خوانده می‌شود که هسته‌اش به طبقه‌ی اسم‌ها تعلق دارد. اما انگل (۲۰۰۲) از جمله زبان‌شناسانی است که کوشید با طرح هر چه پیش‌تر جنبه‌های نظری برای دستور وابستگی، این دستور را به عنوان رقیبی برای دستور زایشی مطرح سازد (طیب‌زاده: ۱۳۸۵).

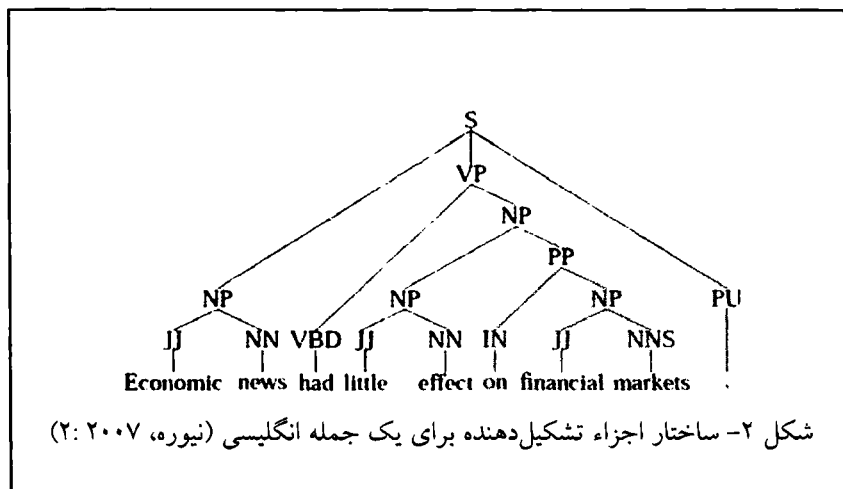
دستور وابستگی همانند دستور زایشی دارای مکاتب و شاخه‌های گوناگونی است. اما اولاً تعداد شاخه‌های دستور وابستگی بسیار کمتر از انشعابات متعدد دستور زایشی است و ثانیاً اختلافات میان آنها بسیار ناچیز و غالباً محدود به مسائل ریز و جزئی می‌باشد. این تفاوت‌ها به هیچ وجه قابل قیاس با تفاوت‌های عظیمی که میان برخی از نحله‌های دستور زایشی وجود دارد، نیست (همان منبع: ۲).

در ادامه به برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های دستور وابستگی پرداخته خواهد شد، و در صورت نیاز با دیگر مکاتب دستوری مقایسه خواهد گردید، تا از این مجرا امکان درک بهتر دستور وابستگی حاصل شود.

الف) جایگاه فعل

در دستور وابستگی، برخلاف دستورهای سنتی و حتی غالب دستورهای جدید، تحلیل از فعل، یعنی از مرکز ثقل ساختاری جمله آغاز می‌شود. در این نظریه فعل در جایگاهی بالاتر از دیگر اجزاء جمله قرار می‌گیرد. زیرا فعل تعیین می‌کند که در هر جمله چه وابسته‌هایی (مثلاً فاعل یا انواع مفعول) می‌تواند یا باید وجود داشته باشد. به عبارت دیگر،

دستور وابستگی اولین گام خود را در تحلیل جمله بر اساس معیاری صوری برداشته و تمام اجزاء جمله را ذیل فعل قرار داده است (همان منبع: ۳).

ب) جایگاه فاعل

در این نظریه برخلاف سایر نظریه‌ها که به تبعیت از انگاره‌ی منطقی ارسطو فاعل را در کنار فعل به عنوان یکی از دو رکن اصلی جمله قلمداد می‌کنند، برای فاعل ارزش متفاوتی منظور میشود.

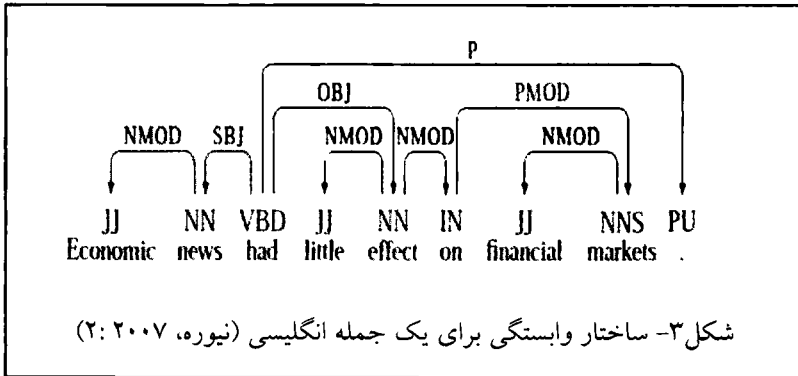
به اعتقاد انگل، تجزیه جمله به دو قسمت نهاد و گزاره شیوه مناسبی برای بررسی ساخت اطلاعاتی جمله است، اما برای تجزیه ساخت نحوی جمله باید تحلیل خود را از فعل آغاز کرد (انگل، ۲۰۰۲: ۶۸). دستور وابستگی برای اولین بار دو مفهوم کهن نهاد و گزاره را، که از دیرباز حاکم بر غالب دیدگاه‌ها و نظریه‌های نحوی غرب بوده، به طور کلی کنار گذاشته و از آنها به عنوان مفاهیمی یاد کرده است که بر اساس ساخت اطلاعاتی جمله شکل گرفته‌اند و ربطی به ساختار نحوی زبان ندارند (همان منبع: ۲).

ج) جایگاه سلسله مراتبی

در دستور وابستگی می‌کوشند ساخت سلسله مراتبی جمله را بر اساس پیوندهای گوناگونی که میان اجزاء جمله وجود دارد، نمایش دهند. به این منظور دستور وابستگی تحلیل خود را از جزء اصلی، یعنی از فعل آغاز می‌کند. در نتیجه در دستور وابستگی، مفاهیم نهاد و گزاره یکسره کنار گذاشته می‌شوند و فعل در ساختی بالاتر قرار می‌گیرد (همان منبع: ۴).

د) نبود گره‌های گروهی

مارکوس و همکاران (۱۹۹۳ و ۱۹۹۴) معتقدند سنت دستور وابستگی شامل گروه گسترده‌ای از تئوری‌ها و صورت‌بندی‌ها با برخی از فروض مشترک در مورد ساختار نحوی است، که مهمترین آن این فرض است که ساختار نحوی متشکل از عناصر واژگانی با روابط نامتقارن دوتایی (بین دو واژه) است که وابستگی نامیده می‌شود. از این‌رو، ویژگی مشترک ساختار وابستگی در مقایسه با نمودهای ساختاری^۱، نبود گره‌های گروهی^۲ می‌باشد. این مورد با مقایسه نمایش یک جمله انگلیسی در شکل ۲ با استفاده از نمود ساختاری و شکل ۳ با استفاده از نمود وابستگی قابل مشاهده است (در اینجا NP گروه اسمی، VP گروه فعلی، PP گروه حرف اضافه، NN اسم، OBJ مفعول، SBJ فاعل، IN حرف اضافه و JJ صفت می‌باشد):

ه) هسته و وابسته

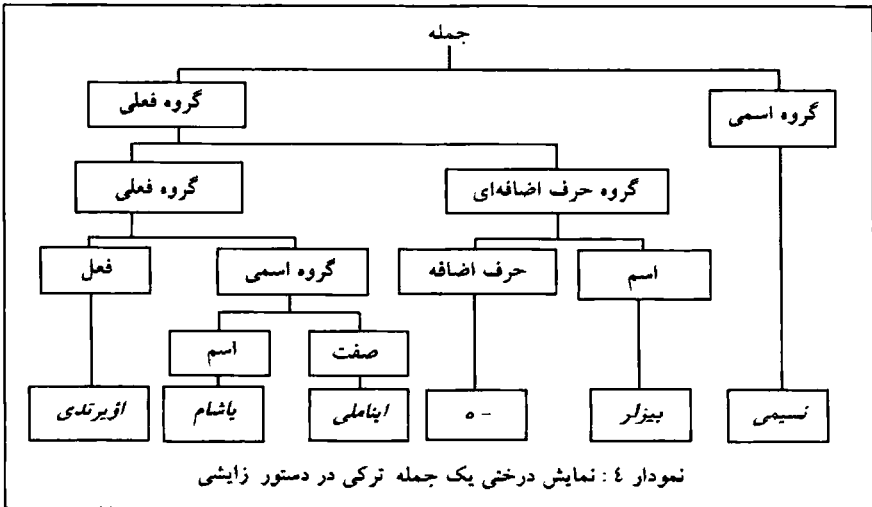
همانطور که ذکر گردید، بر اساس دستور وابستگی، تحلیل ساخت جمله با فعل آغاز می‌شود. تمام پیوندها در دستور زایشی مبین رابطه کل و جزء است (دبیر مقدم، ۱۳۷۸: ۴۷۶-۴۸۲)، در حالی که این روابط در دستور وابستگی به شکل رابطه هسته و وابسته درمی‌آید.

در نمودارهای ۴ و ۵، نمایش درختی جمله‌ی ترکی «سیمی بیزلره ایناملی یاشام /توبرندی» در هر دو نظریه ارائه شده است.^۳

۱- Representations based on constituency

۲- Phrasal nodes

۳- نویسنده مقاله به نظر ما ماهیت پسوندهای تصریفی در زبان ترکی را نحو موثری مورد توجه قرار نداده و آنها را با مفهوم «حرف اضافه» اشتباه کرده است. بخشی از این اشتباه ناشی از تحلیل دستوری زبان ترکی، نه بر مبنای مقتضیات دستوری این زبان، بلکه بر مبنای مقتضیات دستوری زبانهای فارسی و انگلیسی است. مثلاً

بویسده در نمودار ۴ ترکیب «بیزلره» را ترکیبی از یک اسم و یک حرف اضافه معرفی کرده و این مجموعه را «گروه حرف اضافه‌ای» مینامد، در حالی که در این ترکیب هیچگونه حرف اضافه‌ای وجود ندارد و صرفاً با صمیری سر و کار داریم که پسوند تصریفی داتیو را پذیرفته است. این نارسائی خود را در سرتاسر مقاله به اشکال گوناگونی نشان میدهد، که عدم توجه به این مسأله ممکن است منجر به تسناخت ناردستی از ساختار دستوری زبان ترکی شود. حالات اسم در بعضی از زبانها نظیر فارسی و انگلیسی عمدتاً به کمک حروف اضافه بیان میشود (مانند: به تهران رفتن، از تبریز آمدن). اگر این مثالها را به ترکی ترجمه کنیم (تهراناً گئتمک، تبریزدن گلمک)، نمیتوانیم نتیجه بگیریم که در ترکی نیز برای بیان همان مقصود از حروف اضافه استفاده شده است. در واقع ترکی این مقصود را بدون توسل به حرف اضافه عملی میسازد.

برای توضیح بیشتر اشاره میکنیم که، تنها نشانه‌ای که در زبان فارسی حکایت از حالت اسم دارد، علامت مفعول صریح «را» است. این پسوند ضمناً اسم را دارای خصوصیت معرفه میکند (مقایسه کنید: ۱ - من کتاب خواندم، ۲ - من کتاب را خواندم. در هر دو مثال ما مفعول بیواسطه یا صریح سرو کار داریم و تفاوت مثال ۱ و ۲ در آن است که در مثال ۱ سخن از کتاب بطور کلی است، در حالیکه در مثال ۲ سخن از کتابی معین است) اما در بعضی زبانها، نظیر ترکی و آلمانی، برای نمایش حالات اسم (ارتباط نحوی آن با فعل) همواره از پسوندهای تصریفی و گاهی نیز بطور همزمان از حروف اضافه استفاده میشود. چنانکه در مثال بالا دیدیم. برای آشنائی با حروف اضافه در ترکی به دو مثال توجه میکنیم. ۱ - من تبریزه دؤغرو یؤلا دؤشدم (من به سوی تبریز سه راه افتادم) و ۲ - من قارداشیمدان اوترو تهرانا گلدیم (من به خاطر برادرم به تهران آمدم).

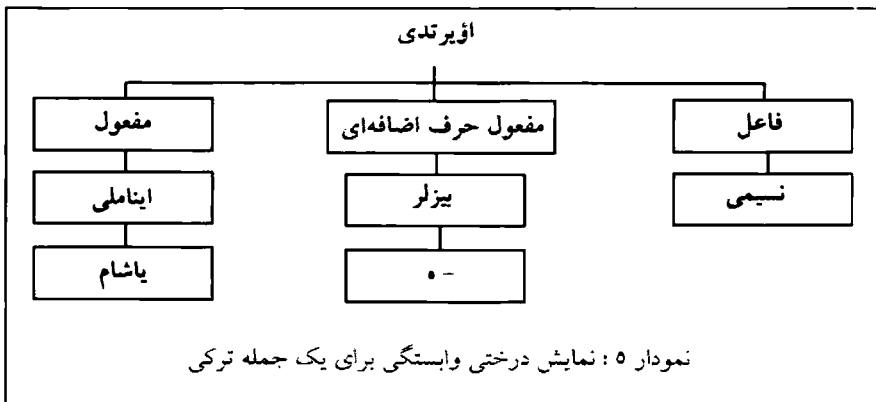
(- ابراهیم رفر)

چنانکه مشاهده می‌شود، در نمودار مربوط به دستور زایشی (نمودار ۵) پنج رابطه وجود دارد که عبارت‌اند از: اول رابطه جمله با دو گروه اسمی و فعلی، دوم رابطه گروه فعلی با گروه حرف اضافه‌ای و گروه فعلی، سوم رابطه گروه حرف اضافه‌ای با حرف اضافه و اسم، چهارم رابطه گروه اسمی و فعل، و بالاخره پنجم رابطه گروه اسمی با اسم و صفت. تمام این روابط از نوع رابطه کل به جزء است، به طوری که اگر این روابط را، چنانکه در دستور زایشی مرسوم است، به صورت قواعد خطی زیر بنویسیم، در زبان ترکی همواره عنصر سمت راست کلیدی است مرکب از دو عنصر سمت چپ:

$$\begin{aligned} \text{جمله} &= \text{گروه اسمی} + \text{گروه فعلی} \\ \text{گروه فعلی} &= \text{گروه حرف اضافه‌ای} + \text{گروه فعلی} \\ \text{گروه حرف اضافه‌ای} &= \text{اسم} + \text{حرف اضافه} \\ \text{گروه اسمی} &= \text{صفت} + \text{اسم} \end{aligned}$$

اما این روابط، در نمودار مربوط به دستور وابستگی (نمودار ۵)، به صورت رابطه هسته و وابسته در می‌آید.

فعل «اؤیرتمک»، به عنوان مرکز ثقل جمله، سه وابسته فاعل و مفعول و مفعول حرف اضافه‌ای به خود می‌گیرد و نیز اسم «یاشام» و حرف اضافه‌ی «-ه» در مقام هسته ظاهر میشوند

که به ترتیب یک وابسته صفت و یک وابسته ضمیر به خود می‌گیرند. در دستور وابستگی، چنان که از نمودار و توضیحات فوق پیداست، هر عنصر می‌تواند فقط و فقط وابسته یک هسته باشد، اما هر عنصری می‌تواند در عین حال بر چند عنصر حاکمیت داشته باشد؛ مثلاً در جمله فوق، هر یک از سه وابسته فاعل و مفعول و مفعول حرف اضافه‌ای فقط و فقط وابسته

یک عنصر، یعنی فعل، هستند، اما خود فعل به طور همزمان بر سه وابسته حاکمیت دارد. در هر یک از پیوندهایی که در نمودارهای دستور وابستگی مشاهده می‌شود، همواره عنصر بالایی عنصر حاکم و عنصر پایینی عنصر وابسته است. گاهی پیش می‌آید که عنصری به طور همزمان هم هسته باشد و هم وابسته. مثلاً در جمله فوق اسم یاشام وابسته فعل «اؤیرتمک»، و هسته صفت «ایناملی» است.

(و) هسته فعلی یا فعل مرکزی در جمله

یکی از ویژگی‌های مهم دستور وابستگی به نحوه تلقی و تعریف آن از هسته فعلی جمله مربوط می‌شود. هسته فعلی، در دستور زایشی، عبارت است از هسته گزاره یا گروه فعلی، یعنی آن فعلی که مثلاً در مطابقت با فاعل به سر می‌برد. اما هسته فعلی یا فعل مرکزی، در دستور وابستگی، عبارت از فعلی است که نوع و تعداد وابسته‌های جمله را تعیین می‌کند. این تفاوت را در جمله‌هایی که با فعل‌های وجهی (مانند «گرکمک» و «باشارماق») ساخته می‌شود بهتر می‌توان دید. فعل‌های وجه از جمله فعل‌هایی هستند که اولاً همواره به همراه یک متمم فعلی در جمله ظاهر می‌شوند، و ثانیاً مطابقت فاعل و متمم فعلی در مورد آنها الزامی است:

الف: او (سوم شخص، مفرد) باشاریر کیتابی اوخوسون (سوم شخص، مفرد).^۱
ب: بیز (اول شخص، جمع) گرک کیتابی اوخویاق (اول شخص، جمع).^۲

لازم به ذکر است که جملات ذکر شده در بالا در زبان ترکی به صورت «ؤ، کیتابی اوخویا بیلیر» و «بیز کیتابی اوخومالییق» رایج می‌باشد ولی در اینجا به دلیل واضح‌سازی مطلب و هماهنگی با دستور وابستگی به این صورت تغییر داده شده است.^۳

- ۱ - این مثال سنتحیی با ساختار دستوری ترکی ندارد و اگر هم داشته باشد، آن را باید در مقوله «جمله‌های مرکب» مورد بررسی قرار داد. بیان این منظور در زبان ترکی می‌تواند به این صورت باشد: «ؤ، کیتابی اوخویا بیلر». (- ابراهیم رفر)
- ۲ - به نظر ما، در این مثال نیز، نظیر مثال قبلی، با جمله‌ای سر و کار داریم که با ساختار دستوری ترکی چندان سازگاری ندارد. بعلاوه عبارت «گرک» حاوی مقوله سوم شخص مفرد نیست (حالت سوم شخص مفرد در شکل «گرکیر» محسوس است). به نظر ما، بیان این جمله در زبان ترکی به این صورت صحیح است: «بیز کیتابی اوخومالییق». نمونه‌های چندی از افعال مرکب ترکی عبارتند از: «گله بیلیمک»، «اؤتوروب - دؤرماق» و غیره. (- ابراهیم رفر)
- ۳ - به نظر میرسد که در اینجا کوشش به عمل آمده است که جمله ترکی، حتی به صورت ساختار شکنانه تغییر داده شود، تا کار دستور زایشی آسانتر بشود. به نظر ما، دستور زایشی باید بتواند همه انواع جمله‌ها را توضیح بدهد، بی آن که مجبور باشیم تا سهولتهای خاصی را برای آن تدارک ببینیم. (- ابراهیم رفر)

دستور زایشی همواره در تحلیل این گونه جمله‌ها، فعل اصلی را به عنوان هسته فعلی جمله بر می‌گزینند، مثلاً هسته فعلی در هر دو جمله فوق طبق دستور زایشی عبارت است از «اوخوماق» اما دستور وابستگی برای دو جمله فوق به ترتیب فعل‌های وجهی «باشارماق» و «گرک‌مک» را به عنوان هسته فعلی انتخاب می‌کند؛ زیرا فعل‌های وجهی تعیین می‌کنند که اولاً جمله لزوماً به فعل دیگری نیاز دارد، و ثانياً آن فعل دیگر در زمان حال حتماً باید به وجه التزامی باشد. در زبان ترکی بحث ساختارهای وجهی پیچیده‌تر از آن است که در اینجا مطرح شود. به این دلیل، تنها به ارائه‌ی مثال‌هایی که بتوان دستور وابستگی را در قالب آنها ایضاح نمود، بسنده می‌شود.

ز) اصطلاحات و مفاهیم

اصطلاحاتی چون گروه اسمی، گروه فعلی، گروه حرف اضافه‌ای، صفت و امثال آن به هیچ وجه مبین نقش نحوی پاره‌ها و اجزاء جمله نیستند، بلکه به مقوله صرفی یا جزء کلام آنها اشاره دارند.^۱ اصطلاحات اسم، حرف اضافه، صفت و فعل، برای توصیف ویژگی‌های نحوی، اصطلاحاتی مبهم و ناراسا هستند، زیرا مثلاً گروه اسمی می‌تواند فاعل یا مفعول باشد، یا گروه حرف اضافه‌ای ممکن است مفعول حرف اضافه‌ای یا قید باشد. از سوی دیگر، استفاده از اصطلاحات صرفی برای توصیف مفاهیم نحوی سبب می‌شود که هر اصطلاح، در توصیف نحوی جمله، گاه بیش از یک بار ظاهر شود. مثلاً در تحلیل دستور زایشی از جمله ساده و کوتاه «نسیمی بیزلره ایناملی یاشام اویرتدی» که در صفحات قبل ارائه گردید، اصطلاحات گروه اسمی، گروه فعلی و گروه حرف اضافه‌ای هر کدام دو تا سه بار تکرار شده است اما دستور وابستگی، در تمام مراحل تحلیل نحوی جمله، همواره از اصطلاحاتی چون فعل، فاعل، مفعول، مفعول حرف اضافه‌ای، صفت و امثال آن استفاده می‌کند، یعنی از اصطلاحاتی که به طور انحصار به مقوله نحوی پاره یا جزء مورد نظر در جمله مربوط می‌شوند به همین دلیل نیز، در نمودارهای این دستور، هر اصطلاح فقط و فقط یکبار به کار می‌رود. باید توجه داشت که اصطلاحاتی چون فعل و صفت در زبان ترکی و فارسی کاربردی دوگانه دارند، به این معنا که هم به مقوله صرفی و هم به نقش نحوی اجزاء و پاره-

۱ - کلمات در حالت مجرد معمولاً فاقد هر نوع مفهوم نحوی‌اند. مثلاً اسم در حالت اسمی محض، فاقد هر نوع خصوصیت نحوی است. اما کلمات صرف شده، نوعی ارتباط نحوی و یا دست کم شروع آن را افاده می‌کنند. به نظر ما، گروه‌های اسمی و فعلی و امثال آن دارای رابطه نحوی درونی‌اند که ضمناً بشکل گروهی نیز با بقیه اجزاء جمله در نوعی رابطه نحوی به سر می‌برند.

(- ابراهیم رفر)

های جمله اشاره می‌کنند که در نمودارهای دستور وابستگی، معنای نحوی آنها مورد نظر است.

ح) انواع و تعداد وابسته‌های فعل

دستور وابستگی وابسته‌های فعل را به سه دسته تقسیم می‌کند. طبق دستور وابستگی، وابسته‌های فعل ابتدا به دو دسته کلی متمم‌ها (تاماملاییجی) و افزوده‌ها (پاردیمجی)، و سپس متمم‌ها خود به دو دسته متمم‌های اجباری و متمم‌های اختیاری تقسیم می‌شوند. مثال زیر را در نظر می‌گیریم:

او، ماشینی بیزه ساتدی.

در نظریه وابستگی، از مفعول (ماشینی) در این جمله به عنوان متمم اجباری یاد می‌کنند و مفعول حرف اضافه‌ای (بیزه) در این جمله برخلاف دستورهای سنتی نه افزوده، بلکه متمم اختیاری است؛ متمم از آن روست که خاص فعل (ساتماق) است و به کارگیری آن همراه همه افعال مجاز نیست (در مثالهای زیر و هر جا که از علامت «*» استفاده میشود، مقصود آن است که جمله از لحاظ نحوی یا معنایی نادرست است):

الف*: او، یمگی بیزه یتدی.

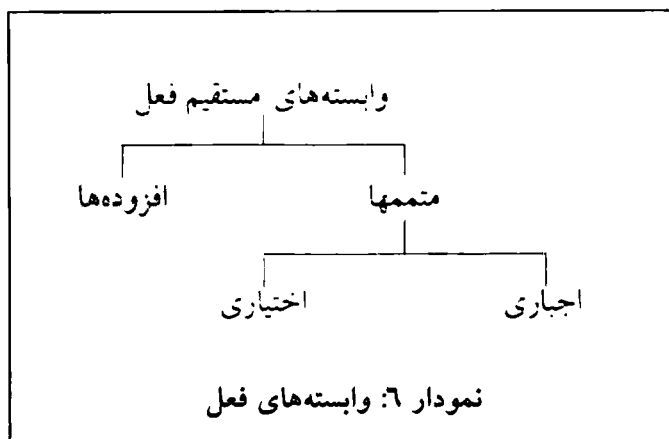
ب*: او، بیزه گوردو.

و اختیاری از آن روست که حذف آن از جمله باعث نارسائی جمله نمی‌شود:

او ماشینی ساتدی.

وابسته‌های فعل در دستور وابستگی

توصیف جمله در نظریه وابستگی به طریق اولی عبارت است از اولاً توصیف فعل و وابسته‌های آن، و ثانیاً توصیف وابسته‌های وابسته‌های آن (هلیگ و شنکل، ۱۹۹۱: ۱۷). بر اساس این نظریه، هیچ عنصری در جمله‌های ساده و مرکب وجود ندارد که از حیث نحوی، به طور مستقیم یا غیرمستقیم، وابسته فعل مرکزی جمله نباشد. وابسته‌های فعل را وابسته‌های

مستقیم و وابسته‌های وابسته‌های آن را وابسته‌های غیرمستقیم می‌نامیم. بنابر این، اجزاء جمله‌های ساده سه گروه فعل و وابسته‌های مستقیم و وابسته‌های غیرمستقیم‌اند:

اجزای جمله = فعل + وابسته‌های مستقیم فعل + وابسته‌های غیرمستقیم فعل

و وابسته‌های مستقیم فعل بر اساس دستور وابستگی، به شکل زیر، به سه دسته متمم‌های اجباری، متمم‌های اختیاری و افزوده‌ها تقسیم می‌شوند:

این تقسیم‌بندی صرفاً براساس معیارهای نحوی صورت گرفته است (همان منبع: ۹). در بحث ظرفیت فعل در ادامه به طور مبسوط‌تری در مورد وابسته‌های فعل توضیح داده شده است.

روابط وابستگی اسم

منظور از وابستگی آن نوع از روابط موجود میان اسم و سایر عناصر آن است که، یا در ساخت ظرفیتی اسم از پیش وجود دارند و متمم نامیده می‌شوند، یا وجود ندارند و تنها به منظور ارائه توضیح بیشتر درباره هسته می‌آیند که در این صورت افزوده نامیده می‌شوند. بسیاری از مباحثی که در مورد ظرفیت فعل و وابسته‌های آن ذکر شد، در مورد اسم و صفت نیز صادق هستند.

هسته و پیرو در یک عبارت اسمی

هسته^۱ یک عبارت، جزء واژگانی آن عبارت است که نوع آن عبارت و معنای مرکزی و تعداد وابستگان (عناصری که همزمان با واژه هسته در عبارت ظاهر می‌شوند)، آن را مشخص می‌کنند. این مثال را در نظر می‌گیریم:

A girl at the bus stop knitting a scarf

(اتوبوس دؤراغیندا شال توخویان بیر قیز)

این یک عبارت اسمی با چهار اسم: scarf, girl, bus stop و اسم مرکب bus stop است. با وجود این، تنها یکی از این‌ها هسته‌ی عبارت می‌باشد. اگر به مفهوم جمله دقت ننماییم، یافتن هسته دشوار خواهد بود. این عبارت یک دختر را توضیح می‌دهد، نه نوعی از شال یا ایستگاه اتوبوس را. این اسامی بخشی از پیروهای واژه هسته می‌باشند. علاوه بر این، هسته عبارت اسمی با تطابق فاعل - فعل^۲ قابل بازشناسی هستند:

The girl knitting scarves is over there.

(شال‌لاری توخویان قیز اوردادیر).

مشخص است که اسم مفرد «قیز» و نه اسم جمع «شال‌لار» با فعل جمله (is) مطابقت دارد. از اینرو می‌توان عبارت اسمی را به هسته آن (a girl) فروکاست: (ایوانز و گرین، ۲۰۰۶: ۲۴۳-۲۵۲).

مفهوم واژه ظرفیت

واژه انگلیسی "Valency" به معنی «ظرفیت» از واژه لاتین "Valentia" به معنی "توان و قدرت" و یا "Valere" به معنی «توانمند بودن» ریشه گرفته است (زابوکراتسکی، ۲۰۰۵: ۱). ادوارد فرانکلند^۳ در سال ۱۸۵۲ نظریه ظرفیت را ارائه نمود، که بر اساس آن، هر اتم ظرفیتی خاص، یا امکان ترکیب با تعداد مشخصی از اتم‌ها را دارد. حدود صد سال بعد لوسین تنسی^۴ بر این واژه را از فیزیک به زبان‌شناسی وارد نمود و آنرا در تحلیل نحوی جمله به کار بست. وی هنگام تحلیل جمله، کارش را با فعل‌ها آغاز کرد و وابسته‌های آنرا "actants" (متمم/تاماملاییجی) و "circonstants" (یاردیمیجی/آک)

1- Head

2- Subject-verb agreement

3- Zdeněk Žabokrtský

4 - Edward Frankland

نامید. (تنسی‌یر، ۱۹۵۹: ۲۰-۳۵). او تشابهی بین ظرفیت شیمیایی و توان فعل‌ها در پیوند با حد کثر تعداد مشخصی از متمم‌ها مشاهده نمود و از این‌رو آنرا نیز ظرفیت نام نهاد.

رویکردهای مختلف به پدیده ظرفیت

در اوایل دهه ۶۰ میلادی دو رویکرد در بین دستور نویسان ظهور کرد؛ اولی ظرفیت را پدیده‌ای صوری و وابسته به زبان^۱ می‌دانست و دیگری آنرا عمدتاً ویژگی نحوی عام و جهان شمول^۲ فرض می‌کرد. در اوایل دهه هفتاد هلیبگ و شنکل با انتشار کتابی^۳ پیشگام انتشار چندین اثر مهم دیگر گردیدند و این منجر به همسازی دو رویکرد به ظاهر ناسازگار پیشین گردید. نتیجه این فرایندها که هم‌اکنون نیز معتبر می‌باشد، سطوح مختلفی از ظرفیت، منطق، معنا و نحو را ارائه می‌کند که جنبه‌های مرکب و پیچیده عناصر جمله را تشریح می‌نماید (هلیبگ، ۱۹۹۲: ۶).

سطوح ظرفیت

ظرفیت منطقی^۴ به محمول/گزاره‌های^۵ منطقی n تایی گفته می‌شود که محتوای معنایی فعل را شکل می‌دهند. برای مثال مفهوم "to swim"، «شناکردن»، می‌تواند با یک گزاره یک ظرفیتی^۶ به صورت $swim(x)$ بیان شود که در این صورت X نشانگر فرد شناگر است؛ فعل "to visit"، «ملاقات کردن»، مثالی از گزاره دو ظرفیتی است که ملاقات‌کننده و شخص یا مکان ملاقات را مشخص میکند، که میتوانیم آن را به صورت $visit(x,y)$ نمایش بدهیم. این گزاره‌ها روابط و برهم‌کنش‌های عناصر عینی و انتزاعی را تشریح می‌کنند؛ از اینرو فعل انگلیسی "to visit" همان ظرفیت منطقی‌ای را داراست که معادل آلمانی آن "besuchen" یا معادل ترکی آن «گۆروشمک» دارا هستند.

مفهوم ظرفیت معنایی^۷، رابطه نزدیکی با ظرفیت منطقی دارد، به گونه‌ای که برخی آنرا جنبه‌ای دیگر از یک چیز واحد می‌دانند (هلیبگ، ۱۹۹۲: ۱۰)، زیرا موضوع/قمر^۸ یک گزاره/محمول را به عناصری با ویژگی‌های معنایی ویژه یعنی «متمم‌ها» محدود می‌کند. (در زبان‌شناسی جدید برای اصطلاحات موضوع و محمول از اصطلاحات قمر و گزاره استفاده

- 1 -Formal, language-dependent phenomenon
- 2 -Universal semantic property
- 3 -Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben
- 4 -Logical valency
- 5 -Predicate
- 6 -One-place predicate
- 7 -Semantic valency
- 8 -Arguments

می‌شود). برای مثال در گزاره $admire(x,y)$ به معنی «تحسین کردن»، *admirer* (تحسین کننده) یعنی x ، می‌بایست [انسان] باشد- زیرا فاعل بی‌روح نمی‌تواند جای این گزاره را پر نماید (بتک، ۲۰۰۲: ۳).

سطح سوم، ظرفیت نحوی^۱، الزاماتی را برای درک صرفی- نحوی^۲ از قمرها تعریف می‌نماید. فعل‌هایی با قمرهای معنایی و منطقی معادل، مثل “*helfen*” (یاری کردن) و “*unterstützen*” (پشتیبانی کردن) در زبان آلمانی حالت‌های^۳ متفاوتی را برای شناسه هایشان طلب می‌کنند: مفعول غیرصریح^۴ برای “*helfen*” و مفعول صریح^۵ برای “*unterstützen*” (همان منبع: ۳-۸).

چارچوب رویدادهای خرید

برای درک مفهوم ظرفیت معنایی و نحوی، فیلمور^۶ مثالی را که «چارچوب خرید کالا»^۷ نام گرفته است، ارائه می‌دهد. برای مثال فعل دو ظرفیتی “*to buy*”، «خریدن/ آماق» را در نظر می‌گیریم. دو ظرفیتی بودن این فعل نشان می‌دهد که به دو عنصر خریدار و کالا نیاز دارد. از سوی دیگر فعل “*to pay*”، «پرداختن/ اؤده‌مک» فعلی سه ظرفیتی است که نیازمند خریدار، فروشنده و کالا است. مشخص است که ظرفیت خاصیت ایستای فعل نیست (فیلمور، ۱۹۸۵: ۷۳-۸۵). فعل پرداختن هم می‌تواند در جمله‌ای با دو عنصر (شرکت کننده) به کار رود:

I paid five hundred pounds.

من بشش یوز پوند اؤده‌دیم.

و یا در جمله‌ای با چهار عنصر:

I paid John five pounds for that broken door.

من جانا اؤ سینیق قایی اؤچون بشش یوز پوند اؤده‌دیم.

-
- 1 - Syntactic valency
 - 2 - Morpho-syntactic
 - 3 - Case
 - 4 - Dative
 - 5 - Accusative
 - 6 - Fillmore
 - 7 - Purchasing Goods Frame

وقتی **buy** و **pay** به رفتار (خریدار) مرتبط می‌شوند، **buy** به برهم‌کنش بین خریدار و جنس مرتبط می‌شود، در حالی که فعل **pay** به برهم‌کنش بین خریدار و فروشنده ارتباط دارد. جملات زیر را در نظر می‌گیریم:

1a) John bought the car (from the salesperson).

جان آرابانی (ساتیجی دان) آلدی.

*1b) *John bought the salesperson!*

جان ساتیجینی آلدی!

2a.) John paid the salesperson (for the car).

جان (آرابا قارشیلیغیندا) ساتیجی یا پارا اؤده‌دی.

*2b) *John paid the car!*

جان آرابانی اؤده‌دی!

همانگونه که مشخص است، هر دو فعل **paid** و **bought** تعداد مشخصی از شناسه‌ها را برمی‌دارند که فاعل، مفعول و بعضاً مفعول غیرمستقیم^۱ (مفعولی شبیه **from the salesperson** که توسط حرف اضافه شناسایی می‌شود). از آن جمله‌اند. فعل **bought** رابطه‌ای بین خریدار و کالا برقرار می‌سازد، نه خریدار و فروشنده. این نشان می‌دهد که چرا جمله (1b) از جنبه دستوری صحیح نیست (مگر اینکه بخواهیم برده‌داری را تبلیغ نماییم که در این صورت فروشنده همچون کالا قابلیت خرید و فروش دارد). مثال (۲) نشان می‌دهد که فعل **pay** به جای کالا، خریدار را به فروشنده ارتباط می‌دهد. چهارچوب خرید ذکر شده مجموعه ساختمندی از روابط را فراهم می‌سازد که تعریف می‌کند چگونه واحدهای^۲ واژگانی همانند **Pay** و **Buy** درک و استفاده می‌شوند. همانگونه که دیدیم، این مسأله پی‌آمدهایی برای رفتار دستوری این واحدهای واژگانی دارد (ایوانز و گریس، ۲۰۰۶: ۲۴۳-۲۵۲).

ظرفیت نحوی و وابسته‌های فعل

در هر جمله‌ای، غالباً فعل هسته است و بقیه عناصر یا وابسته‌ی فعل هستند یا وابسته‌ی وابسته‌ی فعل. هم‌چنانکه در بحث وابسته‌های فعل عنوان گردید، وابسته‌های مستقیم فعل متمم‌های اجباری و اختیاری و افزوده‌ها می‌باشند. یکی از مهم‌ترین مباحث دستور وابستگی

1- Oblique object

2- Items

عبارت از یافتن راه‌هایی برای متمایز کردن وابسته‌های سه‌گانه (یعنی متمم‌های اجباری و اختیاری و افزوده‌ها) از هم بوده است:

الف) متمم‌های اجباری

تاکنون آزمون‌های متعددی برای متمایز ساختن این وابسته‌ها پیشنهاد شده است (احدی، ۲۰۰۱: ۲۱-۳۱)، اما در مجموع می‌توان گفت که دو آزمون حذف‌پذیری و تخصیص (انگل، ۲۰۰۲: ۸-۱۲) بیش از هر آزمون دیگری در تفکیک وابسته‌ها از هم موفق بوده‌اند. طبق آزمون حذف‌پذیری، اگر با حذف یکی از اجزاء جمله، آن جمله غیردستوری یا ناقص بشود، سازه حذف شده متمم اجباری است. به عنوان مثال در جمله:

اربابین ایتی باغین دوواریندان کوچه‌یه آتیلدی.

اگر وابسته‌های «باغین دوواریندان» و «کوچه‌یه» را حذف کنیم، جمله ناقص خواهد شد زیرا هردوی آن‌ها متمم‌های اجباری جمله می‌باشند.^۱

ب) متمم‌های اختیاری و افزوده‌ها

وابسته‌ای که حذف آن جمله را غیر دستوری نکند، یا متمم اختیاری است یا افزوده. برای تشخیص متمم اختیاری از افزوده، از آزمون تخصیص استفاده می‌شود. طبق آزمون تخصیص، وابسته‌ای که با هر فعل دیگری به کار رود، افزوده است و وابسته‌ای که فقط با فعل یا فعل‌های خاصی به کار رود، متمم اختیاری است. نکته دیگری که به دنبال آزمون تخصیص مطرح می‌شود، این است که در صورت حذف متمم‌های اختیاری از جمله خود فعل دلالت بر وجود آنها می‌کند. مانند مثال زیر:

حسن دیرسک ایله احمدین بیرونندن یاواشجا ووردو.

در این مثال در صورت حذف دو وابسته‌ی «دیرسک ایله» و «یاواشجا» جمله بدساخت نمی‌شود، ولی برای تشخیص تفاوت بین آنها از لحاظ اینکه کدام یک متمم اختیاری و کدام

۱ - به نظر نمی‌رسد که «اربابین ایتی آتیلدی» جمله ناقصی بوده و از لحاظ معنایی یا نحوی دارای نقصانی باشد. این گروه از افعال ترکی، معمولاً با مقولات دیگری مانند «مجهول» اشتباه می‌شود. اینجا با فعل انعکاسی (قابیدیشلی فعل) سر و کار داریم که فاعل و مفعول آن بر هم مطابق است، مانند گۆرونمک، آتیلماق، بیلینمک، تۆکولمک و غیره

(- ابراهیم رفر)

یک افزوده است، به این نکته باید توجه کرد که وابسته‌ی «یاواشجا» مختص فعل «وورماق» نمی‌باشد و آن را با بسیاری از فعل‌های دیگر نیز می‌توان به کار برد، مانند:

او یاواشجا ائودن چیخدی.

اما این امر در مورد وابسته‌ی «دیرسک ایله» صادق نمی‌باشد و این وابسته مختص فعل-های خاصی از قبیل «وورماق» می‌باشد، پس می‌توان نتیجه گرفت که در این مثال وابسته‌ی «دیرسک ایله» متمم اجباری و «یاواشجا» افزوده می‌باشد.

جمع‌بندی

دستور وابستگی از طریق بررسی روابط وابستگی بین عناصر هسته و وابسته در زبان، به تودسیف ساخت‌های نحوی می‌پردازد. این دستور بر این ایده استوار است که ساختار نحوی یک جمله متشکل از روابط دو به دوی غیرمتقارن بین واژگان یک جمله می‌باشد. مهم‌ترین مبحث دستور وابستگی، نظریه‌ی ظرفیت است که به بحث درباره‌ی انواع وابسته‌های فعل، اسم و صفت اختصاص دارد.

در این مقاله ابتدا مفهوم وابستگی، تاریخچه نظریه وابستگی و طرح‌های مختلف آن در داخل جمله مورد بررسی قرار گرفت. در ادامه از طریق مقایسه این دستور با دستورهای سنتی و به‌طور ویژه دستور آشناتر زایشی، تصویر دقیق‌تری از این نظریه و مهم‌ترین موضوعات مورد توجه این دستور ارائه گردید. همچنین رویکرد متفاوت نظریه وابستگی در باب جایگاه فعل، فاعل، هسته و وابسته، سلسله مراتب در جمله و همچنین اصطلاحات و مفاهیم و انواع و تعداد وابسته‌های فعل مطرح گردید. در ادامه، مفهوم ظرفیت که رابطه تنگاتنگی با مفهوم وابستگی دارد، مورد بحث قرار گرفت. وابسته‌های فعل در جمله به متمم‌ها و افزوده‌ها تقسیم شد. متمم‌ها نیز به دو گروه متمم‌های اجباری که حذف آنها موجب بدساخت شدن جمله می‌شود و متمم‌های اختیاری که حذف آنها از جنبه دستوری و مفهومی مشکلی پدید نمی‌آورد، تقسیم شدند. در این بخش عنوان گردید که متمم‌ها در ساخت ظرفیتی فعل اصلی جمله قرار دارند اما افزوده‌ها اینگونه نیستند و تنها برای ارائه توضیح بیشتر در جمله ظاهر می‌شوند. در پایان وابسته‌های فعل که تا کنون مطرح شده‌اند معرفی گردید.

منابع فارسی :

- طیب‌زاده، امید (۱۳۸۰)، تحلیل وابسته‌های نحوی فعل در زبان فارسی بر اساس نظریه ظرفیت واژگانی، مجله زیانتناسی، س ۱۶، ش ۱، ص ۴۲-۷۶.
- (۱۳۸۴)، وابسته‌های فعل در زبان فارسی بر اساس نظریه وابستگی، دستور؛ ویژه‌نامه فرهنگستان، ج ۱، ش ۱، اسفند، مسلسل ۱، ۲۸-۱۳.
- (۱۳۸۵)، ظرفیت فعل و ساخت‌های بنیادین جمله در فارسی امروز، تهران، نشر مرکز.
- (۱۳۹۱)، دستور زبان فارسی بر اساس گروه‌های خودگردان در دستور وابستگی، تهران، نشر مولودی، امیرسعید (۱۳۸۸)، بررسی وابسته‌های فعل در زبان فارسی.

منابع انگلیسی :

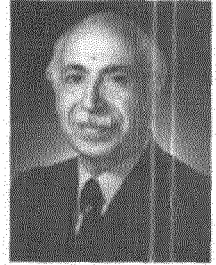
- Ahadi, Shahram (2001), *Verbergänzungen und Zusammengesetzte Verben im Persischen; Eine valenztheoretische Analyse*, Dr. Ludwing Reichert Verlag, Wiesbaden
- Chomsky, N (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*, Mass.: MIT Press, Cambridge.
- Bethke, Matthias.(2003) *Valency Theory in the Description of English. HS Valency Theory*, London 2003.
- Debusmann, R & Kuhlmann (2009) *Dependency Grammar: Classification and Exploration*. Programming System Lab., Saarland University, Saarbrücken, Germany.
- Engel, U (1994), *Syntax der Deutschen Gegenwartssprache*, 3, völlig neu bearbeitete auflage, Erich Schmidt, Berlin
- Evans, Vyvyan and Green, Melanie (2006) *Cognitive Linguistics: An Introduction*. EDINBURGH UNIVERSITY PRESS
- Fillmore, Charles (1985b) *Syntactic intrusions and the notion of grammatical construction*, Proceedings of the Berkeley Linguistics Society
- Gerhard, Helbig. (1992) *Probleme der Valenz- und Kasusstheorie*. Niemeyer, Tübingen.
- Marcus, M. P., Santorini, B. and Marcinkiewicz, M. A. (1993) *Building a large annotated corpus of English: The Penn Treebank*. Computational Linguistics 19: 313-330.
- Marcus, M. P., Santorini, B., Marcinkiewicz, M. A., MacIntyre, R., Bies, A., Ferguson, M., Katz, K. and Schasberger, B. (1994) *The Penn Treebank: anoting predicate-argument structure*. Proceedings of the ARPA Human Language Technology Workshop, pp. 114-119.
- Nivre, J., Hall, J., Kübler, S., McDonald, R., Nilsson, J., Riedel, S., Yuret, D.

سۆز و سۆزلوگوموز، آزجا مثللریمیز

۶- جی یازی

حسن مجیدزاده «ساوالان»

بیز هر دن اولور کی ذهینیمیزین کؤکوندن گلن بعضی معنائی داشییان سۆزلریمیزی ایشلتمه ییب، اؤنم و دَیر و ثرمه ییب یادیمیزدان چیحاردیریق. بیزیم بالالاریمیز (دانشیق لاریمیزدان اویره نلر) دیل و دانشیغیمیزدا یاخشی معنی لار داشییان سۆزلریمیزی، بیز و بیزلردن ائشیتمه دیکلرینه گۆره بیر چؤخ سۆزلریمیزدن اصلا خبرلری اؤلما دان، آیری دیلردن استفاده ائدیپ ایشله دیرلر. بیر- ایکی نسیلدن سؤنرا بیر

چؤخ سۆزلریمیزی ایتیریریک.

آیری بیر سؤنوج (نتیجه) ده آیریق. بو کی، یاخینیمیزدا امکائلی و زرنگ اؤلانلار بیزیم همان دَیر و ثره ییلمه ییب، ذهینیمیزدن سالیب ایشلتمه دییمیز اؤنملی سؤزو تئز قاپیب اؤز دیل قالیب و یاراشیغینا سالیب، منیمسه ییب ایشله دیرلر.

ایش بئله اؤلدوقدا بیز دیلیمزین غنی و زنگینلیینی گۆزه آلماییب، بیر یؤخسول دیل صاحیبی کیمی، گرییمیز اؤلان همان سؤزو آیری دیلی قۇنشوموزدان امانت آلیب ایشدیریک. «اؤیمیز سویوق بولاق، گزیریک سو آردینجا».

مثلا: «دؤغوم و دؤغماق» سؤزوندن اؤلان همان مرکب سؤزو، آیرسی اؤز دیل قالیبینه سالیب، آیری شکیلچی میزی ده اؤنا قۇشوب، دوقولو، سه قولو شکلینده ده ایشله دیر. من یازیق تۆرک ده دیلیمده دؤغوم و دؤغومون اؤنجوگو و سؤن شکیلچیسى اول- اولآ آیریسیندان، یازیق بیر یؤخسول کیمی بۇرچ آلیب، ایشله دیریم و یاخشی امانتچی لیکله ده ایشله دیریم. بو امانتین امانت اؤلدؤغونو من بیلنمیرم.

چؤنکو هر دن شک ائدیریم، ائله بیل بو سؤز بیزیم اؤزوموزونکودورکی، اؤزگه سی منه امانت و ثریب، اؤ امانت و ثرن دیلی نین گئنیشلنمه یینی قازانیر هئچ، هم یادیندا ساخلا ییر هم ده

بىر چۇخ يىردە اۈز سۇزوموز اۈلا- اۈلا، مدرسه، درس و سوادىمىز اۈلان ياد و اۈزگە دىلدن اۈيرىندىيىمىزى گۇتوروب، دىلېمىزە قاتىب ايشلەدىرىك. اصلا گۈزە آلمىرىق كى، هر دىلبن اۈزونه خاص قايدا- قانونو وار. بئله يانلىش و غلط دانىشيق هنج يىردە يۇخدور. بئله ليكلە اۈز دۇغما دىلېمىزىن نىجە پىس گۆنە دۆشه جگى قالسىن. ايندى قىساجىق سۇزلوكدن سۇنرا يازىمىزا دوام ائىدە جەيبىك.

آز ايشلتىدىيىمىز و اسكى دن قالما سۇزلىرىمىز:

- ۱- آغاران و آغارتى: ع ۱- لبنیات
- ۲- آغاران قاتىق: ع- لبنیات
- ۳- آغجا: ت ۲- آغ پول، گۆموش سكه پول. «گر آغجا ايله آلىنىمىش قول ايسم، آزاد ائت».

۴- آغىرلاماق: عزيزلەمك، دىر وئرمك «بىر اىچىم سو ايله اۈلسون قۇناغىن آغىرلاسانا!»

۵- آيىتماق: دئمك.

۶- آيىتدى: دئدى.

۷- ارىل: ارىك جىنىسىندىن سايىلان هر جانلى - آد. (ع- مذكر)

۸- ائنگى: ئاثير.

۹- ائنگىلەمك: ئاثير قۇيماق.

۱۰- ايكن: چۇخ.

۱۱- ايكن: بىر نوع اك دىر (زمان ظرفى). «كىشى دىرى ايكن اۈغلونو ائولندىردى».

۱۲- اوچماق، اوچماق: بهشت.

روضه كويىندە بۆلموشدور فضولى بىر مقام،

كىم اۈنا جنت قۇشو يىتمىز مین ایل اوچماغىلین.

- محمد فضولى

۱۳- ایلغىم: سۇ باشى، يۇلدا گئدركن اوزاقلاردا گۇرونن سۇ تصوىرى (فا- سراب)

- ۱۴- اۆن: سس. اۆنوم ائشیت، سسیم دینله، اۆنوم یتمیر، سسیم چاتمیر.
- ۱۵- اۇتاق: دینجلمک، اۇتورماق و یاشاماق اۆچون دۆزلن دۆرد دووارلی تیکیتی.
- ۱۶- اۇتاق: جیققا (بۇ اۇتاق ائو اۇتاغی دئییل، ائله بو گۆن ده قادینلارین آئیندا دۆیونلنن یایلیغین و کلاغایی نین جیققاسی دیر.
- ۱۷- اۇلقو/ olqu: اۆلموش اۆلان، گرچکلشمیش اۆلان، گرچک اۆلان واقعه، اتفاق (ع)
- ۱۸- اۇلقون/ olgun: ت- ص- یئتیشمیش، یئتگین، اثرمیش، کامیل یئیله جک وضعیته گلمیش (میوه لرده)
- ۱۹- اۇنارماق: تۇختاتماق، معالجه ائله مک.
- ۲۰- اۇنارماق: مرمت ائتمک، تعمیر ائتمک.
- ۲۱- اۇوونماق: تسکین تاپماق.
- ۲۲- اۇووندورماق: ساکتلشدیریپ، آجیسینی آلماق،
- ۲۳- اۇیماق/ oymaq: ائل، طایفا، قبیله.
- ۲۴- اۇیماق/ oymaq: کند، منطقه، بۆلگه.
- ۲۵- اۇیماق و اۇوماق: یۇنماق، دلمک، حک ائله مک (دۇیمک) قازماق، قاشیماق، سۆرتمک، یۇناتماق.
- ۲۶- اۇیماق: تیکیش ایشلرینده اۆچونجو بارماغین باشینا کئچیردیلن بارماقچیل (اۆسکوک).
- ۲۷- جیزگی: جیزیق، خط.
- ۲۸- چانتا: کیف، چنته، هئیبه، چمدان، ساک.
- ۲۹- چئوره یا چؤره: دؤره، اطراف «چئوریلن چؤره مده یا گرداب دیر یا گرداباد».
- ۳۰- چیزگینمک: فیرلانماق.
- ۳۱- چین: ۱- دۇغرو، دۆز- صادق. ۲- حئیوانلارا اوت و یشم دۇغراماق وسیله سی
- ۳۲- دامو/ Damu: جهنم .
- وئرمه گیل زاهد بانا قۇرقو^۱، جهنمدن ساقین^۲،
جئتیم دیر عارضی، زۆلفو دورور داموم منیم. (- محمد فضولی)

۱- قورقو: قورخو

۲- ساقین: چکین، حذر ائت.

۳۳- دب / Dəb: اتل ایچینده یایلمیش عادت، عنعنه، گله‌نک.

۳۴- دبه / Dəbbə: بیر بهانه ایله سۆزو و یا هر زادی قایتاریب آلتیندان چیخما، بهانه کتیرمه، جیغاللیق، و آغزی قاپاقلی، قوللو سو قابی.

۳۵- دان وتان: سحر، صبح، گۆنون چیرتلاماسی (دان یثری سۆکولدو: سحر آچیلدی).

۳۶- دۆن، تۆن / dun: گئجه.

ای کی، اندیشمه مال ایله سراسریمه اؤلوب،

دۆن و گۆن دهرده آشفته کئچیر احوالین.

مال چۆخ بیغما حذر ائیله عذابیندان کیم،

رنجی آرتار آغیر اۆلدوقجا یۆکو حمالین. (- محمد فضولی)

۳۷- ساغ / sağ: ۱- اینسانین بدنینه اۆرک (قلب) اؤلمايان طرف. سؤل یونون قارشى

طرفی. ۲- یاخشى، دۆز، اییی، ساغلام، اسن. ۳ دیری، جانلی، یاشاملی، اۆلمه‌میش

۳۸- ساغدیج / sağdic: گلین یا بگین ساغ یانیندا دۆران شخص. یاخشى، ساغلام،

صمیمی، ایستکلی آرخاداش، سۆلدوج یا سۆلدیش : بگین سؤل یانیندا دۆران شخص

(اصلینده بیی و گلینی قوروماق اۆچون)، یاخین، ایستکلی آرخاداش. بو «ساغدیج و سۆلدوج»

سۆرونون فارسجا اۆلان دوش سۆزو ایله هئج باغلیلیغی یۇخدور. بو سۆز و آد چیلخا

تۆرکجه‌دیر. ساغدیش: ائولنمیش جوان کیشی، سۆلدوش ائولنمه‌میش سو‌بای جوان اۆغلان

اۆلمه‌لیدیر.

۳۹- ساغو / sağu: آغی، اۇخشاما، مرثیه، نوحه، ماتم نغمه‌سی.

۴۰- ساغیر / sağır: قولاغی ائشیتمه‌ین، کار.

۴۱- ساغیرقفا/ساقیرقفا: کنه، گنه، حیوانلارا یاپیتیب قۇیمايان، قانلارینی سۇران بیر

بۇجک.

۴۲- ساکا/ saka: عاغلیلی، عارف، دۆشونجه‌لی. قازاخلارین پای اۇغلو اۇیماقلاری اۆلو

بابالاریندان، آلتای تۆرکلری اۇیماقلاریندان، اورتا آسیا و آذربایجان تۆرکلریندن بیر ائل.

۴۳- ساقینما و ساقینماق: چکینمک، احتیاط ائلمک، قۇرخماق، نگران اۇلماق.

«ساغینما» شکلینده: سانماق.

پیکانلارین ایله دۆلودور چشم پر آبییم،

ای بحر ساغینما سنین آنجاق، گۆهرین وار. (- محمد فضولی)

۴۴- ساییم: آمار، سایماق ایشی، و طنداشلارین سایى و یاشاییش طرزى بارهده معلومات تۇپلاماق.

۴۵- سزگی: ادراک، سزیمک: درک ائتمک.

۴۶- سینج/sinc: دقت. بالا کیشی چۇخ سینج سالمیشدی (چۇخ دقت اندیردی).

۴۷- قات/qat: طبقه، مرتبه، لای.

۴۸- غور: امداد. سن کی عادلسن، گؤر افغانیم نهدير، غور ائت بانا.

۴۹- قۇپوز/Qopuz: موسیقی آلتی، اۇزانلارین چالدىغی موسیقی آلتی، ساز

۵۰- كۆو: قبول، كۆو دئیل: قبول دئیل، اوشاق اۇيونلاریندا مثلا «قاییش گۆتدو»،

«گیزلن پاچ» (بو اۇیون بعضی یئرلرده «گیزلن- قاچ» دا دئیلیر)، «بش داش»، «چیلینک- آغاچ» اۇيونلاریندا سهو یا دغل ائدن بیر اۇیونچونون دغل ایشینه «كۆو دئیل» دئیرلر! ...

بورادا کیچیک بیر پاراقرافی یازساق، یئرسیز اۆلماز:

جر (یر): زمان و مکان.

جار/car: ۱ - اۇجا سسله چاغیرماق، جار سالماق، (جارچی سۆزو ده بوردانیر). ۲ -

بیلدیرمک ۳ - آخان، آخیب- کئچن، دۇرمدان سۇووشان. اساس بۇ کی، جار (جر)

زمان دئمکدیر.

یئر (یر) yər, yer: مکان

یر و جر / yər və cər: زمان و مکان دئمکدیر. یؤل چکنلر بیر جار یؤل و یئر سیمنت

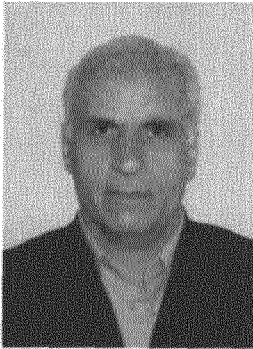
ایله داش دۇشردیلر، سۇن چاغلار و ایندی قیر- قوملا آسفالت تۇکورلر. ایشلیریمیز بیر

جار (بیر زمان) چۇخ اوواند (آواند) ایدی، گنتدیگجه ترسینه دۇندو.

(آردی وار. داوامیندا آتالار سۆزلری و فۆلکلوروموزدان سۆز گنده جک).

دده قورقود كيتايندا قادينلار

حسين محمدخاني «گۆنئىلى»

فۆلكلور دئديگين تارىخ اۆلماسا دا، بىر چۇخ تارىخى كىچىكلىرى اۆزه چىخارير و حتى تارىخين گۆسترمه دىيى و قلمدن سالدىغى چۇخلو اۆلاي لارى آرى- دۇرو آينا كىمى گۆستره بىلير. باشقا سۆزله دئسك، تارىخى يازان و يا يازد: برانلار بىر سىرا مصلحتلر اۆزره بعضى اۆلايلار يازىپ ساخلاماقدان واز كىچىر، بعضى لرىنى اۆلدۇغو كىمى دئىيل، ايست- دىكلرى كىمى گۆسترمه يه چاليشير، بعضى كىچىك اۆلاي- لارى قابارىق، بعضى قابارىق و گۆزه گىلملى اۆلاي لارى ايسه

چۇخ كىچىك و رنگى قاجىق گۆسترمه يه جان آتيرلارسا، خلق يارادىچىلىغى بۆتون خلقين اىچىنده يايلىدىغى و سىنهدن سىنهدى، دىلدن دىله كىچىدىگى سىببىنه و هنج كىمسه يه عانيد اۆلمادىغى نىن اۆجوندان، اۆلدۇغو كىمى ياشايير و اۆزل مقصد و غرضله دىيشىلمه يه اۇغر مادان گلن نىسىللرين اىنه چاتير.

اۇنجه ايشاره اۆلوان كىمى بىز بو اثرلرى تارىخى سند كىمى گۆتورمه بىرىك، آنجاق بونا آرخابىنىق كى، خلق يارادىچىلىغى، خلقين عادى حياتىندان، آرزو و ايستكلرىندىن اينام، داورانىش، دۆشونجه و باجارىغىندان تائىرلىر؛ بونا گۆره ده بىر خلقين كىچىمىشىنى اۆيرنمه يه، اۇ خلقين فۆلكلورونى مراجعت اتمك نه تكجه يىرسىز دئىيل، بلكه داها چۇخ ال وئرىشلى و عاغىلا سىغان بىر ايش دىر.

بونا ايتاناراق، چۇخ قديم دۇورلردە ياشابان آتالار و آنالاريميزين سۇسيال حياتى نين آرى- دۇرو آيناسى اۇلان ددە قۇرقود كيتابىنى وراقلا دېقجا، اۇغوز انللىرى آدى ايله تانينان اۇلو بابالاريميزين حياتى گۇزوموزون اۇنوندە جانلانير.

بو اثرين قلمە آلبندىغى ايللردە، يعنى ھيجرى قمرى تاريخيله بئشينجى عصرين ايلك ياريسيندا، باشقا خلقلردە دە فۇلكلوريك اثرلر قلمە آلبنمىشدير و بو گۇن اۇ خلقلرين كئچمىشىنى گۇسترمكدهدير؛ آنجاق بيزيم بو مىلى ميراثيمىزى، باشقا خلقلرين بو كىمى فۇلكلوريك اثرلرله توتوشدوردوقدا، بو اثرده بير چۇخ گۇنمەلى و باشى اۇجالغىمىز سبب اۇلان حقيقتلرله اۆز- اۆزە چىخىرىق.

بو گۇونجلى قۇنولارين بيرى بو اثرده قادينلارين دورومو و اۇنلارا اۇلان فكر و باخىشلاردير. باشقا خلقلرين فۇلكلوريك اثرلريندە قادين، ايكى اۆزلو، ارينه خيانت ائندن، آغير شرايىطدە اۇنون آياغى نين چيدارى و چيگنى نين يۆكو كىمى قلمە وئريليرسە، بو اثرده قادين ارى نين داياغى، فكرداشى، سپرداشى، يئرى گلندە سلاحداشى، چۇخ وفالى يۇلداشى و آرخاداشى دير.

بۇنۇ دا دئمك لازيمدير كى، ددە قۇرقود كيتابى نين ايچينه آلبدىغى بۇلارلا ھىچ دە ايلگىسى اۇلمايان، بلكە دە يازيلاندان يۆزلرجه ايل سۇنرا اۇنو كۇچورن كاتيب طرفيندن اۇنا آرتيريان اۇن سۇزدە، قادينلار نچە شكىلدە تقديم اۇلونور كى، بعضيليرنه حتا پيس مۇناسىبت گۇستريلىر. بۇنۇنلا بئله، ددە قۇرقود كيتابىنى بير دۇنە اۇخوموش بير آدام، مقدمەدە ياخشى گۇستريلىن قادينلار ايله بۇيلاردا گۇستريلىن قادينلارين تام فرقى اۇلماسىنى دۇيا بيلير و جۇرأتلە دئيە بيلير كى، ددە قۇرقود كيتابى نين بۇلاريندا قادينلار اۇلان مۇناسىبت خلقلين عادى ياشايشىندان قايناقلانمىش مىلى بير دۇشونجە نين محصولو، ھمين اثرين اۇن سۇزوندە اۇلان مناسىبت ايسە يالئيز كاتيبين اۇزل دۇشونجەسى نين گۇسترجە سىدير.

ددە قۇرقود كيتابى نين بيرينجى بۇيۇندا اۇخويوروق كى، ديرسە خان آدىلى اۇجاغى كۇر اۇلان كىشى، اۇغول- قىز آتاسى اۇلمادىغى سببىنە خانلار خانى باينىد خانين مجلسيندە تحقير ائيدىلدىگىنە گۇرە، اۇباسىنا گلدىكدن سۇنرا ائولادسىز اۇلدۇغونون سوچونو قادينى نين بۇيۇنونا سالمايير، و حتا اۇنۇنلا قارشىلاشدىقدا، اۇنون دا قلى سېنماسين دئيە، بو ديللرايله اۇنون بۇيۇنو اۇخشاير:

منه ساری گل، ای باشیمین اوجالیغی، ائومین اعتباری،
 ائودن چپخیب یؤل گئدرکن سرو بویوم،
 قارا ساچی تۇبوغونا سارینانیم،
 قاشلاری قۇرولو یایا بنزیتیم،
 دار آغزینا قۇشا بادام سیغما یانیم،
 یاناقلاری پاییز آلماسینا بنزیتیم،
 خانیمیم، دایاغیم، یقارلیم،
 بیلیرسنمی نه خبر وار؟

قادینی، نه وار؟- دندیکده، دیرسه خان گۇروب- ائشیتدیگینی تامامیله قادینا سؤیله ییر،
 اۇنولا مشورتله شیر و اۇنون وئردیگی مصلحته قۇلاق آسماقلا، یعنی آجی دۇورماقلا، یالینی
 گئیندیرمکله، بۇرجلونو بۇرجوندان قۇرتارماقلا آرزوسونا چاتا بیلیر و الله اۇنا انولاد وئریر.
 همین بۇیدا عاغیللی- باشلی قادینین تدبیر، دۆسونجه، قۇرخمالیق و ایش بیلنلیگی ایله
 اۇغلر اۇلومدن قۇرتولور، نامرد و نانکور دۇستلارینین خیانتینه اۇغرایان حیات یۇلداشی
 دیری قالیر، ساغ- سلامت یۇردونا، یۇواسینا قایدیر، خائینلر ایسه جزالانیرلار. همین بۇیدا،
 آنا سۆدو اۇغولون ساغالماز یاراسی نین درمانی کیمی قیمتلیر.
 ایکینجی داستاندا، یۇردو- یۇواسی تالانمیش قازان بگین اسیر آپاریلیمیش قادینی نین نه
 قدر عاغیللی- باشلی، نه قدر ارینه وفالی اۇلماسی چۇخ گۇزل گۇستریلیر.

قیرخ بگ قیزی ایله اسیر آپاریلیمیش اوزون بویلو بۇرلا خاتون، دۆشمن اۇردوسوندا
 باشا دۆشور کی، دۆشمن آداملاری اۇنو اسیرلرین ایچیندن سئچمک و آپاریب قۇناقلیق
 مجلسینده ایچگی پایلاتماق و سۇنرا ناموسونو سیندیرماق فکرىنده دیرلر. بۇرلا خاتون بله بیر
 مجلسه آپاریلماسین دئییه، ائله بیر تدبیر ایشله دیر کی، دۆشمن اۇنو تانییا بیلیمه ییر، اۇنو
 مجلسینه آپارا بیلیمه ییر. همین مجلسده، اۇنو تانیما یان دۆشمن آداملاری بو دۇنه بو فکره
 دۆشورلرکی، اۇنونلا اسیر گتیریلیمیش اۇغلو اۇروز بگین باشینی کسب، پشیمش اتینی
 اسیرلره یئدیرتسینلر. بله لیکله، اۇاتدن یئمه یین قادینین، اۇغلانین آناسی و قازان بگین قادینی
 اۇلدۇغونو بیلیمکله، اۇنو اۇز مجلسلرینه آپاراجاقلارینی دۆشونورلر بو قادین، اری نین
 ناموسونو ساخلاماق اۆچون، اسیر آپاریلیمیش اۇغلو ایله مصلحتلشیر و بو مصلحتلشمه دن

سۇنرا، اۇغلونون اتىنى دە يىشمەيە حاضىر اۇلماقلا، دۆشمىن خىانتىنىن قاباغىنى آلماغا چالغىش. باشقا سۇزلە دىسك، اۇغلونون اتىنى يىشمەيە حاضىر اۇلماق قىمتىنە ناموسونو قۇرويا بىلىر^۱

دەدە قۇرقود داستانلاریندا، قادىن يالنىز ائو ایشى گۇرن، دۆنيايا گتىردىكى اۇشاقلارى بۇيودن بىر وسىلە دىيىل. اۇ، قۇشا ياشايىشىن بۆتون ساحەلرىندە ارىنە تاى اۇلمالى و اۇنونلا چىگىن - چىگىنە گىتمەلى دىر. اۇغلان اوزونون حىيات يۇلداشى اۇلاجاغىنى دۆشونىن بىر قىزدا دۇيوشكىنلىك، قۇرخمازلىق، قهرمانلىق، آت چاپا بىلمك، قىلىچ چالا بىلمك و اۇخ آتا بىلمگى شرط بىلىر و آتاسىنا دىئىر، آتا، منە ائله بىر قىز آل كى، من يىرىمدن دۇرمامىش اۇ دۇرموش اۇلا، من آتىما مىنمەمىش، اۇ مىنمىش اۇلا، من دۇيوش مىندانىنا گىتمەمىش اۇ گىتمىش و منە باش گىتمىش اۇلا. همىن شرطلرى قىز دا، اوزونون حىيات يۇلداشى اۇلاجاغىنى دۆشوندوگو اۇغلاندا آرايىر. اۇ دىئىر: منە يارايان اۇغلان اودور كى، منىملە اۇخ آتا بىلە، آت چاپا بىلە و گۆرەشە بىلە. بو حقىقتلرى بامسى بىرىك - بانى چىچىك بۇيۇندا، ھابىلە قانتورالى - سلجان خاتون بۇيۇندا گۇروروك.

دەدە قۇرقود كىتابىندا قىز ایلە اۇغلان ھر ايكىسى عزىز سايىلىر، ھىچ بىرى باشقاسىندان اۆستون قلمە وئرىلمەيىر. اۇغلو اۇلمايان بىر كىشى اۇغول آتاسى اۇلماغى اۆچون بىلرە دۇعا ائتىدردىكدە، قىزى اۇلمايان بىر كىشى دە قىز آتاسى اۇلماغى اۆچون ھم دۇعا ائلتىدېرىر، ھم دە نذىر دىئىر. اۆچونجو بۇيدا بو حقىقتلە قارشىلاشېرىق.

ھمىن بۇيلاردا، ىرى گلندە قادىن سلاھلانېر، دۇيوش مىندانىنا گىتىر، قىلىچ چالېر، اۇخ آتېر، دۆشمىنى مىندانان قۇور، حتى دۆشمىن محاصرهسىنە دۆشموش سئوگىلىسىنى قۇرتارا بىلىر. بو ادعامىزا شاھىد، دۇردونجو بۇيدا اۇغلو اۇروز بىي دۆشمىن لىندىن قۇرتارماغا گىندن، آنجاق اۇزو دە دۆشمىن محاصرهسىنە آلىتان قازان بىيىن قادىنى اۇزون بۇيلو بۇرلاختونون قازان بىيە كۇمك گلەمسى، ھابىلە آلتىنجى بۇيدا سارى دۇنلو سلجان خاتونون اولجە اۇز اطرافىندا اۇلان دۆشمىنلرى اۇلدوروب، قۇوماسى، سۇنرا ايسە اۇزو يارالانىمىش، آتى دا اۇخلانىمىش سئوگىلىسى و آداخلىسى قانتورالىنى دۆشمىن اۇردوسو لىندىن قۇرتارماسى دىر.

۱- البتە ايش اۇرايا چاتمايىر، ذاتا اۇغلانى دار آغاجىنىن دىيىنە آپاراندا، اۇغوز بگلىرى گلىب چاتېر، اۇنو و بۆتون آپارىلان اسىرلر، ائولر و مال - قارانى دۆشمىن لىندىن قۇرتارىلار.

اۈنچە اشاره ائىدىگىمىز كىمى، باشقا خىلقلردە قادين چۇخ يىردە ارينه خيانت ائدىرسە، اۈغوز ائىللىرىندە كىشى نىن ان وفالى آرخاداشى، حيات يۇلداشى و خاتونودور. بئله كى، دلى دۇمرول بۇيوند، قادين ارى نىن يىرىنە اۈلمەيه، و اۈزونون اۈلمگىلە ارى نىن دىرى قالماغينا راضىلىق وئىرىر. بئله گۇرن دلى دۇمرول ايسە، اللها يالوارارق دئىير كى: «اۈلو تانى، منىم حيات يۇلداشىمى اۈلدورمك ايستەسن، اۈنونلا بىرگە منى دە اۈلدور!»

اۈنونجو بۇيدا، گۇروروك كى، قارداشىنى دۆشمىن دۇستاقخانا سىندان قۇرتارماغا كئىدن اۈغلان، خطرلى بىر سفىرە گئىدىگىنى سئوگىلىسىنە بىلدىرەرك، - سن منى بىر ايل گۇزلە، بىر ايلدە گلەسم، ايكى ايل گۇزلە، ايكى ايلدە گلەسم اۈچ ايل گۇزلە، اۈچ ايلدە گلەسم مىندن اۈمود. اۈز، هر كىم ايله ائولنمك ايستەسن، ائولن - دئىدىكە، قىز اۈنا بئله جاواب وئىرىر:

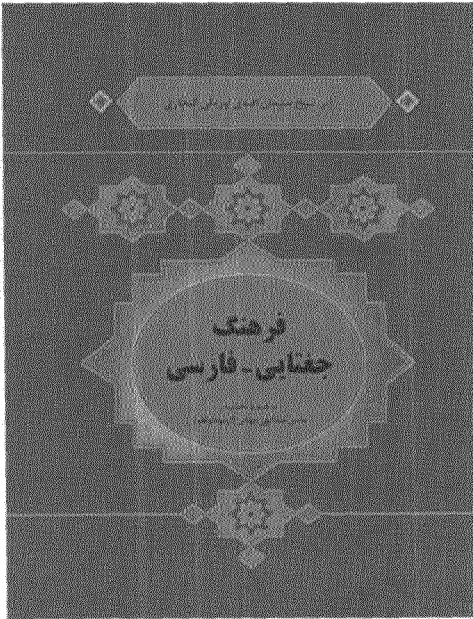
- من بىر ايل سنى گۇزلەيرىم، بىر ايلدە گلەسم سنى ايكى ايل گۇزلەيرىم، ايكى ايلدە گلەسم - سن اۈچ ايل، يىنە دە گلەسم دۇرد ايل، بئش ايل و آلتى ايل گۇزلەيرىم. آلتى ايلدە گلەسم، آلتى يۇل آيرىمىندا چادىر قۇروب اۈتورارام، گلىب گئىدىن سنى سۇرۇشارام. خئىير خبر گئىرنە خلعت و سىلاح وئىرەم، شر خبر گئىرنىن بۇيونون اۈزىم، آنچاق سن گلىب چاتىنجا ارىكك، مىلچىگى دە يان - ياخىنىما قۇيمارام.

دە قۇرقود كىتابىندا قادين ايله كىشى نىن برابر حقوقا مالىك اۈلماغينا، تەدد زوجاتىن اۈلمادىغى دا جانلى بىر شاھىددىر؛ كىشى هئچ هئچ و جەلە، عىن زماندا ايكى قادين ايله ائولى اۈلمور. اۈرنك اۈلاراق، اۈچونجو بۇيدا اۈخويوروق كى: دۆشمىن اىلدە اسىر اۈلموش اۈغوز اىگىدبە عاشىق اۈلان دۆشمىن سرىردەسى نىن قىزى بو اىگىدە دئىير كى: - آى اۈغلان، من سنى بۇرادان قۇرتارسام، گئىدىب آتا - آنانى و آداخلىنى گۇرسن، قايدىب منى دە آلاجاغينا آند اىچە بىلرسنمى؟

اۈغلان، اۈغوز ائىلىندە اۈلان بئله بىر اينا ما اساسا كى، يالان آند آدمى تۇتار و تئزلىكلە اۈلومونە سبب اۈلار، بئله بىر اۈنرگەنى قبول ائدىر، هەلىك جانىنى قۇرتارىر، ائلىنە قايدىر، آنچاق بىر داھا گئىدىب آلاجاغينا آند اىچەرك سۇز وئىردىگى قىزا سارى دۇنمەيىر و يالان آند توتماسىن دئىه، اۈ قىزى اولكى سئوگىلىسى نىن اۈستونە آلماغا ماراقلانمايىر و . . .

«فرهنگ جغتایی - فارسی» اثرینه بیر باخیش

آرش ساعی

تۆرک ادبیاتیندان سۆز آجدیغیمیزدا بۆیوک بیر جغرافیائی احاطه ائدن ادبیاتلا قارشیلانمیشیر؛ بو ادبیات آنادولودان چینه و هینده قدر اوزاتان، آذربایجاندان قاشقای یئرلرینه قدر یئرلشن، بوگونکو آروپانین بولغار و فنلاند کیمی اۆلکه لرینده یاشایان بیر چۆخ تۆرکلرین کۆلتوروندن قایناقلاناراق، تۆرک ادبیاتینی سمبولیزه ائتمکده دیر. آنجاق تۆرک ادبیاتی، جغرافیایی باخیمدان بو قدر گنیش یاییلمیدیرسا، تاریخی یاخود زمان آخیمی آچیسیندان دا «۶ دؤور» ده^۱ آچیقلا ناراق، آراشدیریلیر. بئله بیر اولو و زنگین ادبیاتا راستلادیغیمیزدا، ادبیاتین چشیدلی

ساحه لرینده چالیشان اوزمانلارین ایشی اولدوقجا چتین لشیر، هر بۆلگه یا هر دؤور اؤزونه عایید اوزمانلارینی طلب ائدیر. تۆرک دؤنیاسیندا یارانان زنگین ادبیاتلار ایچره «چاغاتای» دؤورونون ادبیاتی بۆیوک یئر توتور. بیز بو یازیدا استاد «حسن اومود اوغلو» نون چاغاتای ادبیاتی نین دیرلی سۆزلوک لریندن اولان «لغت جغتایی و تۆرکی عثمانی» اثری اؤزره آپاردیغی آراشدیرما و یایملا دیغی «فرهنگ جغتایی - فارسی» سۆزلویونو تانیتدیرماغا چالیشاجاییق.

۱- تۆرک دیل تاریخی؛ احمد جعفر اوغلو. / سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی؛ پروفور جواد هیئت.

«فرهاد زىنالوف» چاغاتاي تۆركجەسى ياخود چاغاتاي تۆركلىرى نىن تۆرك تارىخىندە ئىجى، يىر آلماقلارى بارەدە بىلە يازىر: «قارلوق قىبىلە، طايغا و طايغا بىرلىكلىرى مىلادى ۵- جى عصرىدىن مىلادى ۸- جى عصرلار آراسىندا تۆكىو دۋولتى تىركىيىدىن آيرىلمىش اويغور، اۋغوز و قىرغىز حىكمرانلىغى دۋورو بو دىل قروپلارى نىن بلاواسىطە حىكمرانلىغى آلتىنا دۆشنى، سۆزالار ايسە بلاواسىطە اۋغوز و قىپچاق دىللىرى نىن تائىرى ايلە فۇرمالاشماغا باشلايان دىل عاىئەسى دىر.

.....

«قارلوقلار اوزون مدت چىن تائىرى [حىكمرانلىغى] آلتىندا دا اۋلموش... تالاس محارىبەسىدىن سۇنرا (۷۵۱م)... چىنلىلر غىرى- تۆكىو خاقانلىغىدىن ال چىكىرلر. قارلوقلار سۇزالار اويغورلاردان آيرىلاراق اۋز خاقانلىقلارنى ياراتماغا نايىل اۋلورلار... و قارا اۋردونو مركز سىچىرلر. قاراخانلىلار دۋولتى نىن اساسىنى، دىمك اۋلاركى، قارلوقلار تىشكىل اىتمىكە ايدى (بىلەلىكە خاقانىە تۆركجەسى قاراخانلىلار دۋولتى نىن دىلىنى شىرطلندىرر)... مۇنقىرل حىكمرانلىغى واخى اۋرتا آسىادا يارانان قدرتلى دۋولتىن دىلى دىمك اۋلاركى، قارلوق طايغا بىرلىكلىرى نىن دىلى- قدىم اۋزىك دىلى ايدى. قارلوقلار شىيانى خانىن حاكىمىتلى الە كىچىرمەسىدىن سۇنرا داھا دا اىنكىشاف ائدىر، گىنىش بىر ساحە يە سىپەلنەرك، اۋزلىرىنى اۋزىك ادلاندىرماغا باشلايىرلار... اۋنلار مىلادى ۱۵- جى عصردىن سۇنرا چاغاتاي (چىغاتاي) تۆركلىرى كىمى تانىماغا باشلايىرلار!...

يۇخارىدا وئردىيىمىز قىسالدىلمىش متن، چاغاتاي لارىن تارىخى ياشاملارنا عايد ايدى. آنچاق اۋنلار تارىخ بۇيو قۇرويان نەدىن، اۋنلارنى ياراتدىغى ھابىلە يايىملادىغى ادبىيات اۋلموشدو. اۋنلارنى دىلى نىن مىلادى ۵- جى عصردىن مىلادى ۱۴- جو عصرە قدر يىتگىنلىيە دۇغرو فۇرمالاشما پروسەلىرى، گۆجلو بىر ادبىياتىن بشارتىنى وئرمىكە ايدى. چاغاتاي ادبىياتى- نىن ئۇستىرگەلىرى اۋلان شىرلر، سۆزلوكلر، چئورىمەلر ائلەجە دە تارىخى، دىنى، حىكملىك و... ئىتلىرى ھابىلە دىوان مكاتبەلىرى تۆرك دۆنىاسىندا اۋ قدر يايىلىپ كى، ادبىيات، تارىخ، كۆلتور و باشقا اىنسانى يىلىملىر اۆزرە چالىشان بۇيوك اوزمانلارنى گۆزوندن بىر آن بىلە قىراقدا اۋلمايىدىر.

تۆركيه اولكەسىندە بىر چۇخ اوزمانىن امك محصولو اولان «اسلام انسېكلوپېدىسى»
 ائرىندە، چاغاتاي ادبىياتى نىن مىلادى ۱۳- جو عصر دن مىلادى ۱۹- جو عصرە قدر سۆرن
 حىيات پروسەسىنى، بىر سىنوسى دىيىشىم شىكلىندە گۆزدن كئچىرىرىك:

۱- اىلك چاغاتاي دۇورو (۱۳- جو عصر دن ۱۴- جو عصرە قدر)

۲- كلاسېك دۇورو باشلانغىچى (۱۵- جى عصرىن اىلك يارىسى)، نوائى يە قدر

۳- كلاسېك چاغاتاي دۇورو (۱۵- جى عصرىن اىكىنجى يارىسى) نوائى دۇورو

۴- كلاسېك دۇورو داوامى (۱۶- جى عصر) بابور و شىيانى لر

۵- گئربلەمە و چۆكمە دۇورو (۱۷- جى عصر دن ۱۹- جو عصرە قدر)».

گۆردويوموز كىمى، چاغاتاي ادبىياتى نىن گۆچ نقتەسى نوائى دۇورو اولموشدور. بو
 دۇورو نوائى آدى اىلە آدلاندىرىلماسى «امىر على شىر نوائى» نىن چاغاتاي ادبىياتىندا نە قدر
 يۆكسك رۇل داشىماسىنا يىتەرلى ئىوتدور. نوائى نىن سايسى ۳۰- دان چۇخ اولان شعرلرى،
 چئورمەرلرى، سۆزلويو و باشقا يازىلارى اۇ دۇورو نوائى آدى اىلە سمبولىزە ائدىلمەسىنى
 اىجاب ائدىر. ۴- جو دۇورده نوائى نىن تائىرى اىلە باشلانان ادبىيات اونون داوامچىلارى
 واسىطەسى اىلە داوام ائتمكده دىر. ۵- جى دۇورده داها چاغاتاي ادبىياتىندا ۳- جو و ۴- جو
 دۇورو اىرەلى لەيىشىدن خبر يۇخدور؛ اونوتمايق كى، بو ادبىيات آذربايجاندا، تۆركىدە،
 اۇزبىكستاندا، اويغورلار اىچرە يازىلماقدا و اۇخونماقدادىر. ۵- جى دۇورو ان زنگىن
 ائرلرىدن بىرى اولان «شىخ سلمان افندى اۇزبىكى البخارى» نىن «لغت جغتايى و تۆركى
 عثمانى» آدىندا ائرى دىر و بىزىم بو يازىدان اساس مقصدىمىز بو زنگىن سۆز خزىنەمىزدن سۆز
 آچىپ دانىشماق دىر.

«لغت جغتايى و تۆركى عثمانى» سۆزلويونون بىرىنجى يايىنى مىلادى ۱۸۷۷- جى اىلدە،
 «عبدالحمىد غازى» نىن حكمرانلىغى زمانى، اىستانبول شىرىندە اولموشدور. «شىخ سلیمان
 افندى» سۆزلويون يازىيا آلماسىندا دۇرد بۇلوم نظره آلىدور. بىرىنجى بۇلوم ۹۳ بىتدن اولوشان
 منظوم اون سۆزدور. اىكىنجى بۇلومده چاغاتاي دىلى نىن قراماتىكاسى ۹ صحىفەدە يئر آلىدور.
 اوچونجو بۇلومده سۆزلوكده گئدن بعضى يانلىش سۆزلرىن دۆزلىشى وئرىلىدور. دۇردونجو
 بۇلوم ايسە سۆزلويون متنىندىن عىبارت اولور. آرتىرمالى يام، بو سۆزلوكده گتيرىلن هر سۆز
 اوچون چاغاتاي ادبىياتىندان اۇرنك اولراق، بىر شعر يا نثر ائرلرىندىن بىر جۆملە تانىق وئرىلر.
 بو دۇرد بۇلوم تۇپلام ۳۲۰ صحىفەدە يايىنلانمىشىدور. بو سۆزلوك چاغاتاي تۆركجەسى
 سۆزلوكلىرى آراسىندا اونملى يئر توتماقدادور و اۇز آدىنا سۆزلويو اولان فارس عالمى «علامە

معین»، «لغت جغتایی و تۆزکی عثمانی» اثرینی سۆزلویونه قاینق سئجهرک، بو ادغانی تصدیق ائدیر. داها سرت ثبوت آختارانلار اۆچون سۆزلویون متنی سۆز تاماملاییر.

اما بو سۆزلوک چاغداشلاشدیریلمادان هامی اۆچون فایدالی اولای بیلمز. سۆزلوکده یئرلشن چاغاتای سۆزلیرنین چۆخو هم آنلایش باخیمیندان هم ده اؤرتوقرافی باخیمیندان آرخائیک شکلینی قۇروموشدور، اؤرنک اۆچون «نون غنه (ing)» لی سۆزلی نظره آلاق؛ کۆنوم [Könlüm]، دنیز [Diniz]، ایکی نین [İkinin].^۱ آرخائیک متن لری چاغداش متن لرله قارتیلاشدیراندا، آرخائیک متن لرده سسلی حرفلر اؤزره قورولان آهنگ قانونون اولماماسی داها بیر اؤنملی مسأله کیمی یئر آلماقدادیر. بئله لیکله بو نەدن لر اسکی متن لرده آراشدیرما ایشینی اولدوقجا چتینلشدیریر. بیر آیری یۇندن یاناشارساق، سۆزلوکده گئدن بعضی سۆز لری اذربایجان تۆرکجه سینده اولماماسی، یا اؤنلرین یئرینه باشقا سۆز لری ایشلنیلیمه سی، یا دا بو گۆنوموزده داها ایشلک اولماماسی اۆچون، سۆزون اؤخونماسی و بعضاً آنلاماسی ممکن اولمایردی. آنجاق حؤرمتملی «حسن اوموداؤغلو» کیمی اتیمولوق، میفولوق، ادیب، لغت عالیسی، دده قورقود، قوتادغو بیلیک، سازیمین سۆزو و تۆرکجه باشقا دۆزلی کلاسیک متن- لری اراشدیرجیسی و عالیمی نین وارلیغی ایله بو ایش بیز اؤخوجولارا آسانلاشیر.

استاد «حسن اومود اؤغلو» ۲۰ ایله یاخین گئجه- گۆندوز، هابئله تمنا سیز چالیشمالاری ایله اذربایجانیمیزین اسکی کلاسیک ادبی و میفیک متن لرینده میستیک روحو کشف ائدیب، آنلایشینا وارماقلا ادبیاتیمیزین و کۆلتوروموزون آیدین گلجه یینده دۆنوش مرحله سی یاراداجاق بیر عالیم کیمی اؤز یئرینی آلمیشدیر.

استاد «حسن اومود اؤغلو» نون ایشلهدیی سۆزلوک بئش ایلدن آرتیق چالیشمالاری نین نتیجە سی اولاراق نهایتده شمسى ۱۳۹۲- جى ایلین ایلک آی نین سۇن گۆن لرینده نشر اۆچون «دنیزچین» یایین اتوینه تاپشیریلدی. بو کیتاب ۴۰۰ صحیفه و اساسا ایکی سۆزلوکدن تشکیل اولور. سۆزلویون حاضرلانماسیندا ۲۴- دن آرتیق قاینقادان استفاده اولونوبدور، آنجاق بعضی قاینقلارین بیر یا ایکی دفعه ایشلنیلیمه سی اۆچون تکجه اتک یازیدا قید ائدیلب، قالان ۲۴ کیتاب، سۆزلویون اساس قاینقلارینی تشکیل ائدیر. کیتابین ایلک صحیفه-

۱ - مرفلین یۇ حؤکمو ایله یۆزده یۆز راضیلاشماق اولماز، چۆنکی «نون غنه» دنیبلن سس حادیه سی بۇگۆنکو تۆرک دیل لرینده، اۇ حؤمه دن چاغاتای تۆرکجه سینده و اذربایجان تۆرکجه سی نین بعضی لهجه لرینده مؤوجوددور. هائئله قئید اتیمک لازیمدیر کی، آهنگ قانونون پۇزولما حاللاری بۆتون تۆرک دیل لرینده مؤختلیف درجه لرده یایغیندیر.

لریندە حۆرمەتلى بازىچى - آراشدىرىجى «رضا ھىراز» جىناپلارنىڭ ئۇن سۆزۈ، ايلك يايى نىن «شىخ سلیمان افندى» باشلىقلى ئۇن سۆزۈ، استاد «اومود اۇغلو» نون متن حاقىندا قىندىلرینی احتىوا اندن يازىسى، انلەجە دە بو سىطىرلرین مۆلىفى نىن چاغاتاى ادبىياتى حاقىندا ئۇن سۆزۈ ىتر آلماقدادىر.

بىرىنچى سۆزلۈك «لغت جغتایى و تۆركى عثمانى» سۆزلۈيونون «جغتایى - فارسى» چئورسىسى دىر. آنچاق «شىخ سلیمان افندى» نىن سۆزلۈيوندە اۆلان ۹۳ بىت منظوم اۆن سۆز، قراماتىكا، انلەجە دە غلطنامە بۆلۈم لرى و بىر دە «لغت جغتایى و تۆركى عثمانى» سۆزلۈيونون متىنىدە اۆلان شعر يا ادبى نثر مىثاللارى؛ «جغتایى - فارسى» سۆزلۈيونون قورولوشونون اىجابىنا گۆرە؛ بۇ حصەيە داخىل اندىلمەمىشىدىر. سۆزلۈيونون متنى كىتابىن ۲۷-جى صحىفەسىندىن ۲۶۷- جى صحىفەسىنەدك ىتر آلماقدادىر. سۆزلرین فارسجا قارشىلىغى دا عۆمۈمىتلە قىند اندىلمىشىدىر و اتك يازىلارى دا اۆلدوقچا دۆلغوندىر. اتك يازىدا وئىرلن معلوماتلار اۆخوجويا سۆزون آرخائىك شكىلىنى، فارس، عرب و باشقا دىللرە داخىل اۆلان تۆركجە سۆزلر اۆزرە آچىقلامالارى، طایفا ادلارینى و طایفالارین حاقىندا بىلگىلر، و باشقا معلوماتلارى چاتدىرماقدا اۆلدوقچا فايدالىدىر.

كىتابىن اىكىنچى بۆلۈمۈندە ىترلشن سۆزلۈك، مۆوضوعى بىر سۆزلۈك اۆلاراق كىتابىن ۲۶۹- جو صحىفەسىندىن ۳۹۶- جى صحىفەسىنەدك احتىوا ائتمكده دىر. بو سۆزلۈكدە قلمە آلىنان مۆوضوعلار آت و اىلخى، دوه و دوهچىلىك، آغاج و بىتگىلر، حىواندارلىق، دنیز و دنیزچىلىك، حىوانلار، آسترونومى و تقویم، گنىم، تجارت، موسىقى، شعر و اىنسان باشايشى اىلە باغلى بىر چۆخ تىرمىنلرین تۆپلۈسودور. بو تىرمىنلرى تۆپلاماسى اۆچون «حسن اومود اۇغلو» ان بۆيۈك آلقىستلارلا لايىقدىر، چۆنكى بو اىش آراشدىرىجى نىن تۆرك ادبىياتىنا انلەجە دە فۆلكلورون گنىش احاطەسى نىن گۆستىرىجىسىدىر.

بو گۆنۈمۈزدە بىلە بىر زنگىن سۆزلۈيون يايىملانماسى مبارك بىر حادىئە دىر. بو سۆزلۈكدە اۆلان سۆزلرین يارىدان چۆخو بۆگۆنكو اذربايجان دىلىندە ەلە دە باشاير و سۆزلرین چۆخو دا بىر آز سس فرقى اىلە اىشلەنىلىر. بو سۆزلر ۲۱- جى عصرین طمطراقلى، اۆنوتقان، ھای- كۆيلو و دۆلانباچ شراىطىندە، بعضاً باشقا مدنىتلىرین ھجومونا معروض قالدىغىمىز بىر دۆرۈمدە، بىزىم اۆچون ىنى بىر گۆچ و حىيات قايناغىدىر. فضولى دئمشىكن: «جان سۆزدور اگر بىلىرسە اىنسان».

یثنی نشر لُر

معرفی کوتاهی از کتاب :

«تبریز مهد صنعت چاپ در ایران»

اثر : مرحوم دکتر صمد سرداری نیا

این کتاب به قلم نویسنده توانا و عوّضو تحریریه مجله وارلیق مرحوم دکتر صمد سرداری نیا و در واقع در جهت تکمیل فصلی به همین نام از کتاب «تبریز شهر اولین‌ها» به رشته تحریر در آمده است. بخشهای مختلف کتاب عبارتند از:

• مقدمه

• اهمیت صنعت چاپ

• پیشینه صنعت چاپ در ایران

• تبریز مهد صنعت چاپ در ایران

• میرزا زین العابدین تبریزی پدر صنعت چاپ ایران

• چاپ سربی

• فرزندان امین‌الشرع تبریزی

• چاپ کتاب‌های ترجمه شده در تبریز

• چاپ سنگی

• میرزا جعفر تبریزی

• میرزا صالح شیرازی

• چاپخانه برزین

• کتاب‌های چاپ سنگی تبریز

• چاپ مصور

• صنعت چاپ تبریز در دوران محمدشاه قاجار

• صنعت چاپ تبریز در عهد ناصرالدین شاه

• چاپ ژلاتینی

• چاپخانه‌های تبریز در دوران پیش از مشروطیت

• چاپخانه‌های تبریز در دوران مشروطیت

• چاپخانه‌های تبریز پس از مشروطیت

- افول صنعت چاپ تبریز در دوره رضاشاه
- تألیف نخستین فرهنگ چاپخانه در تبریز
- بیوک احمری
- استاد حسین گنجینه پایه گذار چاپ سیلک در ایران
- چاپ باتیک
- استاد قوام الدین مجلد تبریزی واضع طرح منبت کاری بر روی جلد کتاب
- منابع و مأخذ

- آیدین سرداری نیا

«تبریز عاشیقلیق گله‌نگی و عاشیق ادبیاتی» آدلی کیتاب تۆرکیه‌ده یاینلاندى

بو کیتاب تۆرکیه‌ده تۆرک دیلی و ادبیاتی آلائیندا تحصیل آلان ا نامزدی نبی کبوتریان طرفیندن یۆکسک لیسانس تنزی اولاراق حاضرلانیدیر. بو تنزده تبریز عاشیقلیق گلنه‌یی بیلیمسل بیر آچیدان اله آلیناراق اینجه‌لنمیشدیر. تنزین ایکینجی بۆلومونده عاشیقلیق گلنه‌یی نین ان اوزون منظوم و منثور دستانی اولان «شکاری دستانی» یازییا کئچیریلرک ایلک دفعه اولاراق بیلیم دۆنیاسینا تانیتمیشدیر.

«تبریز عاشیقلیق گلنه‌یی و عاشیق ادبیاتی» آدلی کیتابین بیرینجی حیصّه‌سینده ایراندا یاشایان تۆرکلر حقیقنده گئیش معلوماتلار وئریلیدیر. ایکینجی بۆلومده آذربایجان جغرافیاسی، تبریز جغرافیاسی و بۆلگه‌نین کۆلتورل دوروموندا بیلگی وئریلمیشدیر. کیتابین اۆچونجو بۆلومونده قام، شامان، اوزان و عاشیق گلنه‌نگی نین تاریخی گلیشمه‌سی ایضاحلانیدقان سؤنرا، ایراندا عاشیق محیطلری، تۆرکمن، قاشقای و آذربایجان اولاراق اۆچ بۆلگه‌ده تانیتمیش و هر بۆلگه عاشیقیندان اؤرنکلر وئریلیدیر. آذربایجان و تبریز عاشیق بۆلگه‌سی نین گئنل اؤزلیکلری یازیلیمیشدیر. یازیچی داها سؤنرا عاشیق سؤزونون کۆکه‌نینی آچیقلیغا قووشدوراندان سؤنرا عاشیقین تاریخی یۇندن یئتیشمه‌سی، اوستاد و شاگرد ایلشگیسی، عاشیقین آد آلماسی، ساز چالماغا باشلاماسی و داستان سؤیله‌مه‌سی قۇنوسوندا بیلگی وئریلمیشدیر. بو بۆلومده تبریز عاشیق‌لاری نین سؤیله‌دیگی شکاری دستانی، توفارقانلی عباس ایله گۆلگنر، صیاد ایله صدف، شاه صنم ایله غریب، کوراوغلو، بهرام ایله گۆل خندان، قریانی و بری، واله ایله زرینگار، محمد ایله گۆل اندام داستانلاری نین اؤزتی وئریلمیشدیر.

بورادا آیریجا تبریزده فعالیت گؤسترن عاشیقلار قروپو و عاشیقلار قهوه خانالاری، عاشیقلارین موسیقی آلتلری، ساز، بالابان و قوال اوچلوسو، ساز هاوالاری، عاشیقلارین گئیملری، بؤرکلری و آیاق قابیلاری، عاشیقلارین تۆرک کۆلتورونده یثری، گلنهی، عاشیقلارین تاریخده اولان یثرلری و کۆلتور داشیییجی سی اولان عاشیقلار باشلیقلی یازیلار واردیر.

کیتابین دۆردونجو بۆلومونده آذربایجان عاشیق شعرینده بیچیم اله آلینمیشدیر، بایاتی، دئیشمه، دیوانی، وارساغی، گرایلی، قیفیل بند، قوشما، حربه- زۇربا، مخمس، مسدس، مستزاد، تجنیس، اوستادنامه، وجودنامه، یازیشما، دۇداق دیمز، دیل ترپنمز، حیدری، دۇداق تاپما صنعتلری نین اؤرنکلری وئریلمیشدیر.

کیتابین بئشینجی بۆلومونده عاشیقلارین اؤسلوبلاری اله آلینمیشدیر. عاشیقلارین اؤسوبو، سۆز داغارچیلاری، فارس و عرب دیلیندن آلدیقلاری سۆزجوکلر، آنلاتیم قالیبلاریندا آتا سۆزلری، دئیملر، آقیش و قارغیشلار و یثرل سۆزجوکلر حقیقنده بیلگی وئریلمیشدیر.

کیتابین آلتینجی و سۆن بۆلومونده عاشیق علی فیض الهی، عاشیق حسن اسکندری، عاشیق محمود جهانگری، عاشیق یدالله عیوض پور، عاشیق مختار قربانپور، عاشیق صدقلی بابائیان، عاشیق حسین خادم، عاشیق رحمان قره ملیک، عاشیق رسول قربانی، عاشیق محمد محمدی، عاشیق سلمان مهدی پور، عاشیق چنگیز مهدی پور، عاشیق علی قاراداغلی، عاشیق حسین ساعی، عاشیق جبرئیل خلیلی، عاشیق محسن رزمی، عاشیق حسین علیزاده، عاشیق ارسلان زارعی، عاشیق ادریس، عاشیق بۆیوک آغا حضرتی و شاعیر محمد عبادی آلیشیق دان شعرلر درج اولونموشدور.

آیریجا کیتابندا اورمو عاشیقلاریندان شکیللر وئریلیب و آراشدیریجی حسن اسدی نین تیکاز تپه عاشیقلاری نین ساز، قوال، بالابان یانی سیرا کامانچادان ایشلتدیکلری شکیللره یثر وئریلمیشدیر. «تبریز عاشیقلیق گلنهی و عاشیق ادبیاتی» آدلی کیتاب تۆرکیده و آذربایجاندا چؤخ ماراقلار شیانمیش و کیتابین ایکینجی یایینی حاضرلاناقدادیر.

بو آراشدیریجی نین یاخین گله جکده تۆرک دیل قورومو طرفیندن شکاری دستانی، توفارانلی عاباس ایله گۆلگز، محمد ایله گۆل اندام، صیاد ایله صدف، واله ایله زرنیگار و باشقا کیتابلاری یاییلاناقدادیر.

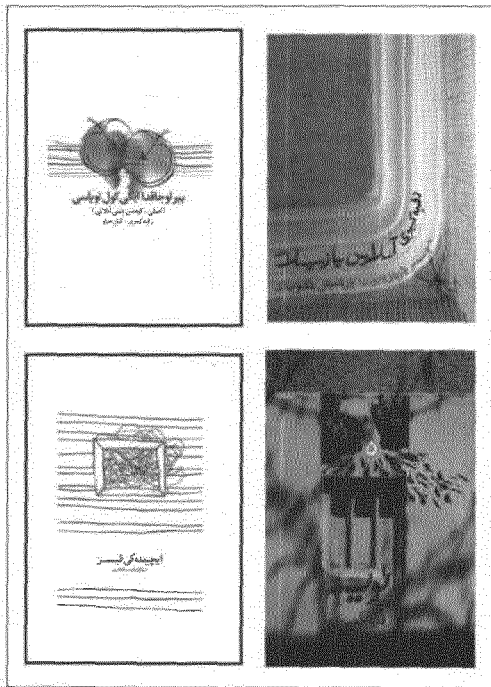
باکیدا «ادبی آزادلیق» یاریشماسی

آذربایجان جمهوری تینین باش کندی باکی شهرینده «ادبی آزادلیق» مسابقه سینده تبریزدن قاتیلان یازیچیلار نایلیت قازاندیلار. «ادبی آزادلیق-۲۰۱۲» مسابقه سینین حکایه بؤلومونده تبریزده قلم ووران خوی لو شاعیر و یازیچیمیزین رقیه کبیری نین «ماویل» آدلی حکایه سی بیرینجی یتری قازاندى.

«بیر

رقیه خانیم کبیری نین داها اؤنجه دیرلی شاعیریمیز کیان خیوا ایله بیرلیکده یاراتدیغی *«اوجاقددا ایکی کؤل تۇپاسی»* آدلی شعر کیتابلاری سؤنونجو «کتاب سال تبریز» جشنواره سینده پارلاق نایلیت قازانمیشدیر. بو شعر تۇپلوسوندا ایکی دیرلی شاعیریمیز خانیم رقیه کبیری ایله خانیم کیان خیوا-ین قلمیندن خلق ناغیلی اصلی-کرم دستانی نین یتنی بیر آنلایشی نین شاهی دی اؤلوروق. رقیه خانیم کبیری نین قلمی ایله سون زمانلاردا داها اؤچ کیتاب یایینلانمیشدیر: *«سوسنبر یارباقلاریندا یازلمیش مکتوبلار»* و *«ایچیمده کی قیز»*، آدلی ایکی حکایه تۇپلوسو و *«ئویم»* آدلی رومان. رقیه خانیم کبیری نین باکیدا نایلیت قازانماغی نین سببینی باشا دؤشمک چتین دئییل. مؤدرن گؤرونمگه چالیشان، اصلینده ایسه عیبه جریلگه اؤغرایان بعضی نثر یارادیجیلاری نین تام ترسینه اۇلاراق، رقیه خانیم کبیری نین دؤغما نثری بیزیم گؤنئی نثریمیزین پوتانسیتل ایمکانلارینی گؤز اؤنونه گتیرمکده دیر. رقیه خانیم داها دا بویوک ادبی باشاریلار آرزولاییریق. هابئله تبریزی یازیچیمیز حامد احمدی ده «ادبی آزادلیق-۲۰۱۳» مسابقه سینین حکایه بؤلومونده *«بیر من قالمیشدیم، بیر کؤچه، بیر ده آیدا»* آدلی حکایه سی ایله چیخیش ائدی و بیرینجیلیک قازاندى، و بئله لیکله ایکی ایل دالبادال اۇلاراق بو ادبی یاریشمانین بیرینجیلیگینی ایران آذربایجانلیلاری قازاندیلار.

حامد احمدلی دن داها اؤنجه «تایلماق اؤچون ایتمک» ادلی حج سفرنامه سی یاینلانیدیر. بونو دا فخرله آرتیرمالی ییق کی، رقیه خانیم کبیری و حامد احمدلین ادلاری بو ایل، ۱۳۹۲- جی ایلده کئچیریلمکده اولان ایلیک «صاحی» اویکو اؤدولونون ژوری هیئتین لیستینده گورونمکده دیر. گؤرکملی یازیچی «گنجعلی صباحی» نین آدینی داشیماقدا اولان بو ادبی یاریشما آذربایجان چاغداش ادبیاتی، اؤزلیکله نثر ادبیاتیمیزین تاریخینده یاددا قالان حادثه لردن بیر سیاییلاجاقدیر. «مرتضی مجدفر»، «نیگار خیای»،

«محمود مهدوی» و «علی محمد بیانی» بو ادبی یاریشمانین ژوری هیئتین باشقا عوضولری- دیر. بو حکایه یاریشمانین اثر گؤنדרمه نین سؤن مهلتی ۱۳۹۲- جی ایل شهریور آیینین اوتوز بیر، یاریشمانین نتیجه سی اعلان اندیلن گؤن ایسه آذر آیینین بیریدیر.

بازی های سنتی آذربایجان (توفارقان)

نشر سومر تبریز، پائیز ۱۳۹۲

کتاب مذکور به همت آقای دکتر حسن محمد جعفرزاده در ۱۴۴ صفحه به قطع رقعی منتشر گردیده است. اگر چه مبنای تمامی بازی های این مجموعه، فرهنگ مردم توفارقان (آذر سهر) بوده است و ممکن است برخی از بازی های موضوع بحث این کتاب در دیگر

نقاط کشور متداول نباشد، اما اغلب آنها با تفاوت‌هایی اندک در دیگر نقاط آذربایجان رایج است.

مؤلف، به خاطر همین ویژگی‌های محلی- منطقه‌ای هر یک از بازی‌های سنتی آذربایجان، صرفاً بازی‌های رایج در توفارقان را جمع‌آوری و شرح داده است.

مؤلف در پیشگفتار کتاب برخی ویژگی‌های بازی‌های سنتی آذربایجان را چنین توصیف می‌کند:

«۱- بازی‌های سنتی آذربایجان همه‌ی گروه‌های سنی را در بر می‌گیرد. به این معنی که، در بازی‌های سنتی آذربایجان برای هر گروه سنی بازی‌های ویژه‌ای وجود دارد و این جدا از نمونه بازی‌هایی است که برای تمامی رده‌های سنی مناسب بوده و همه‌ی رده‌ها را در بر دارد.

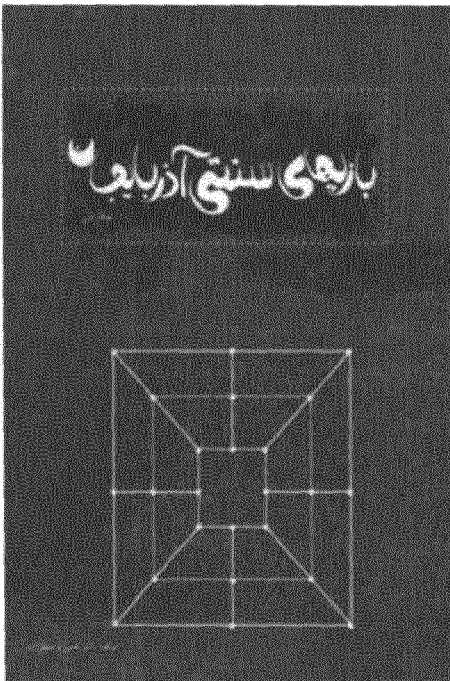
۲- در بازی‌های سنتی آذربایجان هیچگونه تمایز جنسیتی وجود ندارد، و اکثر بازی‌ها بین دو گروه جنسی مشترک هستند.

۳- بازی‌های سنتی آذربایجان بازی‌های فکری و هم بازی‌های جسمی و همچنین ترکیبی از هر دو یعنی فکری- جسمی را در بر می‌گیرد.

۴- بازی‌های سنتی آذربایجان هر دو نوع ویژگی بازی‌های هیجان‌انگیز و بازی‌های آرام را شامل هستند.

۵- بازی‌های سنتی آذربایجان برای محیط‌های متفاوت مثل محیط باز و بسته، بازی‌های متفاوتی را شامل است.

۶- بازی‌های سنتی آذربایجان دو نوع بازی‌های دایمی و فصلی را شامل است.»

در بخش پایانی کتاب نیز برخی اعتقادات و اصطلاحات در مورد بازی‌های سنتی و همچنین روش‌های سنتی قرعه کشی در بازی‌های سنتی مورد اشاره قرار گرفته و شرح گردیده است.

در خاتمه‌ی مجموعه، چندین کتب منتشر شده در زمینه بازی‌های سنتی - بومی آذربایجان معرفی شده است.

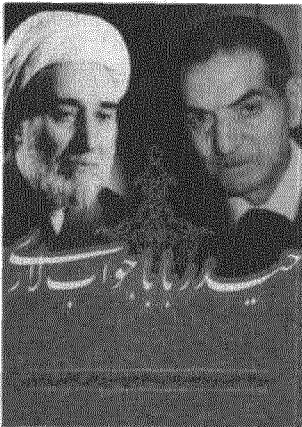
اگر چه این کتاب صرفاً بازی‌های توفارقان را گردآوری کرده است اما از لحاظ کثرت و تعدد بازی از بقیه کتاب‌هایی که بازی‌های سنتی و بومی آذربایجان را شرح داده است، تعدد بیشتری به شمار ۸۴ بازی را شامل است.

از نکات جالب کتاب توضیحاتی درباره‌ی ریشه‌ی اسامی برخی بازی‌ها از جمله ریشه‌ی ترکی بازی‌هایی مثل «یه قل - دو قل» و «دوز» فارسی را می‌توان نام برد.

حیدر بابا جوابلاری

حاج آغا شیخ علی کاظمی اردبیلی

سؤد، گۆنلرده الیمیزه چاتان بو دَیرلی کیتاب حاقیندا اطرافلی شکیلده معلومات و ثرمک ایستردیک، آنجاق زامان محدودیتی سببیدن، بو ایشی یثرینه یئتیره بیلمه‌دیک. امکد اشیمیز حسن مجید زاده (ساوالان) بو کیتاب حاقیندا اطرافلی بیر مقاله حاضیرلاماقدادیر کی، اوخوجولاریمیز مجله‌نین گله‌جک سایندا اؤنونلا تائیش اؤلا بیلرلر. حیدر بابا نمنعه‌سینی یاشادان یازیچیلار و اوخوجولارا، اؤزللیکله حاج آغا شیخ علی کاظمی اردبیلی جنابلارینا عؤمور بؤسو نائیلرلر و اوغورلار دیله بیریک. - وارلیق

Türkdilli Mənbələrdə Azərbaycanın Qadın Ədibləri

Sevil Nəriman Qızı Məmmədəliyeva

*AMEA N. Gəncəvi Adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin
Doktorantı*

Eyni soy-kökə sahib olan Türklər arasındakı əlaqələr tarixən müxtəlif sahələrdə mövcud olmuşdur. Onların dili, dini, ortaq mədəni nümunələri, və adət-ənənələri bir-birinə bağlılığını daha da gücləndirmişdir. Yetmiş illik zaman kəsiyində ayrı düşən Azərbaycan və türk xalqları yenidən bir-birindən informasiya əldə edə bilmə imkanını qazanarkən, Türk araşdırıcıları Azərbaycan ədəbiyyatına böyük maraqla meyl etməyə başladılar. Onlar hələ Sovetlər birliyinin möhkəm vaxtlarında da imkan tapan kimi Azərbaycan ədəbi mühitinə müraciət edərək, onun qələm sahiblərini öz oxucuları ilə görüşdürməyə çalışırdılar. Türkiyə mətbuatında Azərbaycan barəsində çıxış edən müəyyən məlumat və məqalələr böyük maraqla qarşılanırdı. Həmin illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri, qadın sənətkarları haqqında da məqalələr təqdim edirdilər. Bu məqalələr Ə. Cəfərzadə, M. Dilbazid, N. Rəfibəyli kimi sevilən sənətkarlarımıza həsr edilmişdir. Onlar ədəbi əlaqələrin tarixi baxımdan araşdırılmasının bir hissəsini təşkil edirlər.

Sovetlər birliyində Türkiyə ilə bağlı hər-hansı bir məlumatın dərc olunması o qədər də xoş qarşılanmırdı. Stalinin “türkçülük”də ittiham edib məhv etdiyi görkəmli şəxsiyyətlərin xofu insanların canından uzun zaman çıxmamışdı. Bu üzündən də insanlar öz fikir və arzularını gizlətməyi, ürəklərinin dərinliyində gizli saxlamağı daha münasib bilir, düşüncələrini kimsəyə etibar etmirdilər. Avstriyalı türkoloq Sena Dohan Azərbaycan ədəbiyyatının keçid dövründəki proseslərinin təhlilinə aid tədqiqatında həmin dövrün insanların Sovet İttifaqında həyat hissini, öz şəxsi rəyini içində saxlama, fikrinin ifadəsindən çəkinmə, lazımı məqamlarda özünənəzarət formasında xarakterizə edir. O, buraya informasiya qıtlığının

da hökm sürdüyünü əlavə edir. Elə ona görə də Sovet İttifaqından kənarda dərc olunan məlumatlardan Azərbaycan mühiti xəbərsiz qalırdı. Lakin arasıra da olsa, Sovet senzurasından keçən bəzi məqalələr İttifaq daxilinə keçə bilirdi. Belə dərgilərdən bəzilərini Mirvarid Dilbazi və Əzizə Cəfərzadənin arxivindən əldə etdim. Türkiyə ədəbi mühiti Mirvarid Dilbazi imzası ilə daha əvvəlki illərdən tanış idi. Türk araşdırıcıları şairənin öz ana dilinə olan sevgisini yüksək qiymətləndirirdilər. Belə ki, öz şerlərinin tərcüməsinə ehtiyatla yanaşan şairə müsahibələrinin birində deyirdi: “Mənim şeirlərimin başqa dilə tərcüməsinə könlüm razı olmur, çünki türk dilinin incəliklərini digər dillərdə tapmaq mümkün olmur”. Bu sitat 1977-ci ildə Ankarada çap olunmuş “Türk edebiyatı” dərgisindən götürülmüşdür.

“Xalq Cəbhəsi” qəzetində çıxan bir məqalədə göstərilir ki, Mirvarid xanımın Türkiyədə nəşri Yavuz Akpınarın adı ilə bağlıdır. Şairənin şeirləri ilk dəfə “Əlif” dərgisində 1981-ci ildə nəşr edilmişdir. Burada Mirvarid xanımın şəxsiyyəti, fəaliyyəti və yaradıcılığı barədə də məlumatlar verilmişdir. Y. Akpınar şairənin yaradıcılığı haqqında səmimiyyətlə yazırdı: “Xoş, incə duyğularla dolu şeirlər yazdı. Şairə vətənidən, millətindən yazarkən duyğularını son dərəcə şirin bir dillə təsvir edir. Məmləkətin təbii gözəllikləri, çocuqlar ən çox işlədiyi mövzulardandır”.⁽¹⁾

1985-ci ildə Ərzurumda yayımlanmış 3 aylıq ədəbi dərgi olan “Kardes Edebiyyatlar”ın 10-cu sayında da Y. Akpınar M. Dilbazinin yaradıcılığı haqqında məqalə ilə çıxış edərək türk oxucularına onun bir neçə seirini təqdim etmişdir. Bu məqalə Mirvarid xanımın yaradıcılığına həsr olursa da, orada digər Azərbaycan sairələrindən olan Məhsəti Gəncəvi, Ağabacı (Ağa Bəyim Ağa), Natavanın adını yüksək dəyərlə yad edir, onların yaradıcılığının qısa olaraq, bir cümlə daxilində xarakterizə edir: “Burada bəhs edəcəyimiz Mirvarid Dilbazi, Məhsəti kimi kötü taledən şikayət etməmiş, Ağabacı (Ağa Bəyim Ağa), Natavan kimi fələyin əlində oyuncaq olmamışdır”.^(2.4)

Məqalədə Mirvarid xanımın seirləri təhlil edilir. Onun əsərlərindəki istiliyinin, səmimiyyətinin, vətəni-milləti üçün çırpınan qəlbindən gəldiyini vurğulayan tədqiqatçı sairəni “vətən övladlarının anası” hesab edir. Tədqiqatçı onun şeirlərinin tərbiyəedici xüsusiyyətindən bəhs açaraq onları

bir məktəb, şairəni isə “məktəbsiz müəllim” adlandırır. Mirvarid xanımın xalq içindən çıxması onun əsərlərinin də xalq ruhuna yaxınlığına səbəb olmuşdur. Şairənin uşaqlar üçün də şeirlər yazmasından böyük həvəslə yazan Y. Akpınar onu uşaq ədəbiyyatının öndə gedən təmsilçilərindən biri hesab edir.

Məqalədə Y. Akpınar Bakıda Mirvarid xanımla olan görüşlərindən sevə-sevə bəhs açır və onu mehribanlıqla xatırlayır. Burada məzmunu uyğun bir neçə şeirdən də istifadə edilmişdir. Həmçinin şairənin bir neçə şeir kitabının da adları çəkilir. M. Dilbaziyə həsr olunan bu hissədə şairənin müxtəlif vaxtlarda qələmə aldığı şeirlər də yer almışdır.

“Türk Ədəbiyyatı” dərgisinin 1988-ci ildə çıxan sayında da M. Dilbazinin şeirləri yer almışdır. Burada isə Ali Kafkasyalının şairə ilə müsahibəsi verilmişdir. Müsahibədə şairə öz həyatının qısaca olaraq şərhini verir. Bundan sonra verilən suallara uyğun olaraq yaradıcılığından bəhs açır, ədəbi mövzular, şeirin dili, tərcüməsi barədə fikirlərini bölüşür, bir qəzəl və iki şeirini oxuyur.

İstər Sovetlər dönəmində, istərsə də respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra, türk tədqiqatçıları Azərbaycan ədəbiyyatını, qadın ədəblərin yaradıcılığını diqqət mərkəzində saxlamışlar. Hər zaman Azərbaycandan bəhs açarkən “can Azərbaycan” ifadəsi xalqlarımız arasındakı isti, doğma, bağlı münasibətin təzahürü kimi diqqəti çəkmişdir. Yetmiş il bir-birindən ayrı qalmağın acısını Yavuz Bülent Bakiler belə ifadə edir: “Bir insanın, bir millətin kəndi kəndisini tanımasından daha təbii nə ola bilər. Bilməmək, tanınammaq, öyrənməmək, araşdırmamaq... daima fəlakət kaynağımız olmuşdur”^(3,6). Azərbaycan haqqında, onun ədəbi mühiti haqqında Türkiyədə az-çox hansısa məlumatın – məqalə və kitabın böyük sevincə qarşılınmasını bundan daha təsdiqləyici nə ola bilər? Ali Kafkasyalı Türkiyədə Azərbaycana olan ilginə belə qiymətləndirir: “... Yavuz Bülent Bakiler, Mehmet Turqut, A. Yavuz Akpınar, İbrahim Bozyel, Zeynalabdin Makas, Saim Sakaoglu, A. Mecit Doğru... bu qiymətli yazarlarımız Azərbaycan dönüşündə ədəbi sahənin dəyişik türələrində ölümsüz əsərlər buraxmışdılar”^(3,8). Qadın sənətkarlarımız barədə türk oxucularına mütəmadi olaraq məlumat verən türk tədqiqatçılarından Ali

Kafkasyalı olmuşdur. 1988-ci ildə “Azərbaycanın Ünlü Kadınları”, 1989-cu ildə “Çağdaş Azərbaycanın Qadın Sənətkarları” adı ilə kitablar, müxtəlif mətbu orqanlarda, ayrı-ayrı dərgilərdə müxtəlif məqalə və müsahibələrlə çıxış etmişdir. Tədqiqatçının Azərbaycan qadınlarından bəhs edən “Çağdaş Azərbaycanın Qadın Sənətkarları” kitabına bir qədər yer ayırmaq istərdim. Kitabda şair, yazıçı, bəstəkar, müğənni, rəssam, heykəltəraş qadınlarımızla müsahibələr yer almışdır. Buradakı sənətkarlar arasında şəxsiyyətinə, sənətinə böyük məhəbbət duyulan M. Dilbazinin təqdimatına və onunla müsahibəyə də rast gəlirik. “Azərbaycan Şeirinin Yeni Məhsəti” başlığı ilə verilən bu məqaləni üç hissəyə bölmək olar. Birinci hissədə şairənin yaradıcılığına tədqiqatçı münasibəti aydın nəzərə çarpdırılır. Onun yaradıcılığına, şəxsiyyətinə dəfələrlə müraciət etməsinin səbəbi şairənin səmimiyyətində, ana istiliyində və bu xüsusiyyətlərin onun şeirlərində də öz əksini tapması, həmçinin, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının yükünün bir hissəsinin də M. Dilbazinin çiyinlərində olmasıdır: “Günümüzün Azərbaycanında Mədinə Gülgün, Həkimə Billuri, Mirvarid Dilbazi və Nigar Rəfibəyli (vəfat etdi) kimi qələmlərdən incilər saçılan böyük şairlər yaşamaqdadır”.^(3.45) Tədqiqatçı Azərbaycanda M. Dilbazinin yaradıcılığına da böyük önəm verdiyini diqqətə çatdırır. Şahin Səfərovun Mirvarid xanımın yaradıcılığına həsr etdiyi məqalənin böyük hissəsi də türk oxucularına təqdim olunur. Burada şairənin yaradıcılığı təhlil olunur, şeirlərindən nümunələr verilərək onların mədəni irsimizdə dəyərlili təhəffüzlərdən biri olduğu nəzərə çatdırılır. Mirvarid xanımın yaradıcılığında onun həyat və sənət devizi kimi səslənən, ifadə olunan şeirlərinə burada daha çox yer ayrılmışdır.

İkinci hissədə isə şairə ilə tədqiqatçının müsahibəsi yer almışdır. M. Dilbazi bu müsahibədə deyir: “Məlum olduğu kimi bizim iki Azərbaycanımız var. Birisi Quzey Azərbaycan Sovetlər birliyində, digəri isə Güney Azərbaycan, İrənin hakimiyyətində. Hər iki Azərbaycanımızda da böyük şairələr yetişmişdir, və geridən gəlməkdədir. Məhsəti Gəncəvi, Xan qızı Natəvan, Aşıq Pəri, Fatma Kəminə, Ağa Bəyim Ağa... kimi çox böyük aşıq və şairələrimiz yetişmişdir. Çağdaş şairlərdən də Rəfiqə Nuray Hüseynova, Fəridə Əliyərbəyli, Kəmalə... kimilərini saya bilərik. Ayrıca

Güney Azərbaycanda da Həkimə Billuri. Mədinə Gülgünün isimlərini yad edə bilərik”.^(3.57)

“Çağdaş Azərbaycanın Qadın Sənətkarları” kitabında imzaları ilə özlərini ədəbi tarixə əbədi yazan qadın sənətkarlarımızdan Məhsəti, Natəvan haqqında məqalə, Ə. Cəfərzadə, M. Dilbazi, Rəfiqə Nuray Hüseynova ilə müsahibələr, yaradıcılıqları haqqında önəmli fikirlər, yaradıcılıqlarından nümunələr təqdim edilir. Adları yuxarıda qeyd olunan sənətkarların yaradıcılığı həm xalqımız, həm də bir çox xarici ölkələrin oxucuları üçün tanışdır. Lakin onlar arasında Rəfiqə Nuray Azərbaycan ədəbiyyatında çox da üzdə olan simalardan deyildir. Bununla belə onun yaradıcılığı ilə tanış olan Ali Kafkasyalı bu şairəni də türk oxucuları ilə tanış etməyi məqsəduyğun sanmışdır. Müsahibənin geniş dünyagörüşə malik olmasını nəzərə çatdıran A. Kafkasyalı suallarını elə qoymuşdur ki, şairə öz daxili aləmi, düşüncələrini açmağa nail olsun. Şeirlərində ifadə olunan fikirlər müəllifinin məhəbbət duyğuları, həyat fəlsəfəsi ilə həmahəng səslənir. Burada əks olunan şeirlər də eyni fikirləri dəstəkləyir. Müsahibə müddətincə şairənin bir neçə şeiri səslənməklə bərabər, müsahibədən sonra da bir neçə yeni şeir türk oxucularına təqdim edilir.

Bu kitabda bəhs açılmış daha bir Azərbaycan sənətkarı Əzizə Cəfərzadədir. Kitabda qadın ədiblərimizin təqdimatına məhz Əzizə Cəfərzadə ilə başlanır. Ali Kafkasyalı bu barədə yazırdı: “Bu yazıma ayağı uğurlu bir ana yazarı ilə başlarsam, bir daşla iki quş vurmuş olaram... Azərbaycanın çox böyük ədib və araşdırmaçısı prof. Dr. Əzizə Cəfərzadəni yazmaqla işə başladım”.^(3.10) Beləliklə, kitabda Ə. Cəfərzadə ilə başlanan müsahibəyə də müəllif belə bir ad verir: “Azərbaycanın Ana Yazarı”. Məqalənin, olduqca xoş bir duyğu ilə işləndiyi ilk sətirlərdən aydın olur. Müəllif Ə. Cəfərzadəyə, sadəcə Azərbaycan üçün, ümumən Türk ədəbiyyatı üçün dəyərli olan bir yazar kimi deyil, həm də qürur duyduğu bir Türk qadınının təmsilçisi kimi yanaşdığından, ona qarşı olan hörməti də açıqca hiss olunur. A. Kafkasyalı Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi maraq göstərən tədqiqatçıdır. Həm də onun yazılarında Azərbaycana, onun ədəbiyyatına, milli dəyərlərinə bir məhəbbət duyulur. O, Əzizə xanımın şəxsiyyətinə də elə bu kontekstdən yanaşır. O, Ə. Cəfərzadəni öz

oxucularına səmimi, mehriban, sülhsevər, türkçü, elinə, torpağına bağlı vətəndaş kimi təqdim edir.

Əzizə xanım həm də yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Tarixçi, etnoqraf, folklorşünas, tədqiqatçı, yazıçı: bütün bu keyfiyyətlər eyni şəxsdə cəmləşdirilmiş formada təzahür etdirilir. A. Kafkasyalının bu müsahibəsini oxuduqca Ə. Cəfərzadə şəxsiyyətinə hörmət bəsləməməyə, xalqının belə bir sənətkarının olmasına sevinməyə bilmirsən. O, ömrünü xalqına, vətəninə, sözün həqiqi mənasında xidmətdə keçirmişdir. Fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərində bu işin öhdəsindən hər zaman uğurla gəlmişdir. Onun işinə vicdanla yanaşması, qələmi ilə xalqına xidməti, əməli, analığı ilə Azərbaycan ziyalisının yetişməsinə xidməti hər yerdə açıq hiss olunur. Bu gün Ə. Cəfərzadənin nəvələrinin (ümumiyyətlə Cəfərzadələrin), Azərbaycanın nə onun ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təbliği, tanıtılması sahəsində (xüsusən də oğlu Turan bəyin) xidməti müstəsna dərəcədə fərəhləndiricidir. Bu baxımdan, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məqalədə Ə. Cəfərzadə şəxsiyyət, vətəndaş kimi təqdim olunmaqla bərabər, həm də bir ictimai xadim kimi çıxış edir. Düşünürəm ki, bu xidmət də hərtərəfli açılır. Məqaləni oxuyan hər kəs təbii ki, bu keyfiyyətləri duymamış olmaz.

Məqalədə Əzizə xanımın yaradıcılığı da bütün keyfiyyətləri ilə təqdim edilir. A.Kafkasyalı əsasən yazıcının tarixi romanlarına diqqət yetirir. Yazıçı özü də tarixi mövzulara daha çox toxunmasının səbəblərini belə açıqlayır: “Əcdadlarımızın tarixindən, əsərlərindən və onların hər cür xatirələrindən hiss alaraq gələcəyə yürüməliyik. Kökümüzü bəsləyən əcdad xatirələrinə hörmətli davranaraq kökümüz üstündə ucalmalıyıq”.^(3 19) Deməli, tarixini, kökünü, əcdadını böyüməkdə olan nəslə tanıtmaq, sevdirmək və hörmət hissi aşılamaq üçün onları əsərlər vasitəsilə oxucularına, gənc nəslə təqdim etmək kimi bir vəzifəni üzərinə götürmüşdü Əzizə xanım. O, əsərlərində bu tarixə hörmət, onunla qürur duyulacağını aşılırdı. Kökünə bağlanmaqla irəli getmək – yazıcının hesab etdiyi ən ümdə irəliləyiş, uğurlu sabah idi. Türk tədqiqatçısı da bu xüsusiyyəti önə çəkməyə nail olmuşdu.

Əzizə xanım klassik ədəbiyyatımızın tədqiqatçısı, folklorşünas, yazıçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, bir sənətkar kimi bu üç tərəfi bütün yaratıcılığı boyu birləşdirərək bərabər yürütmüşdü. Əsasən bədii yaratıcılıqda tədqiqatçılığından gələn xüsusiyyətlər özünü daha qabarıq göstərmişdir. Yazıçının yaratıcılığına nəzər salsaq, bunun tam şahidi olarıq. Tarixi mövzular: “Sabir”, “Bakı-1501”, “Zərincac Tahirə”, “Eşq Sultanı” və s. Xalq yaratıcılığı üslubunda yazılmış “Anamın Nağılları” silsiləsinə daxil olan hekayələr və bu qismli digər əsərləri. Qeyd edim ki, yazıçı tarixi mövzuları işlədiyi zaman da xalq təfəkküründən qopub gələn yaratıcılıq nümunələrindən özünəməxsus şəkildə, genişliklə istifadə etmişdir. Füzulinin həyat və yaratıcılığına həsr etdiyi “Eşq Sultanı” tarixi romanında bu özünü daha qabarıq büruzə verir. Bu əsərdə xalq ədəbiyyatının gözəl incilərindən tapmaca, atalar sözləri, bayatı, ağı, rəvayət, nağıl və s. Xalqın milli ruhunun daha açıq təqdim edilməsi, yaşadığı məkanından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlının kökünə bağlılığını oxuculara çatdırmaq üçün geniş istifadə edilmişdir. Xalqımızın şeirə, şeiriyyətə bağlılığını göstərmək üçün yazıçı bu üsuldan uğurla istifadə etmişdir.

1995-ci ildə İstanbulda çap edilən “Azərbaycan Masalları” da Azərbaycan ədəbi mühütünün əksi baxımından maraqlıdır. Asker Kartarı tərəfindən tərtib edilən bu kitab Azərbaycan nağıllarının bibliografiyası xarakterini daşıyır. Burada Azərbaycan nağılları, onlara həsr edilmiş tədqiqat əsərləri, kitab və məqalələr haqqında məlumatlar da yer almışdır. Qeyd edim ki, müəllif bu əsərlərin sadəcə adlarını sıralamaqla kifayətlənməyib. O, təqdim etdiyi kitabların adı, müəllifi, nəşr yeri, ili ilə yanaşı, həm də kitab barədə müfəssəl məlumat vermişdir. Yəni kitabda yazılan ön söz, orada verilmiş nağıllar, əsərlər və s. də diqqəti cəlb edir. Ə. Cəfərzadənin “Anamın Nağılları”⁽⁴⁾ kitabı da bu bibliografiyada yer almışdır. Müəllif Məmməd Aslanın kitaba yazdığı ön sözə də toxunur. Sonra burada təqdim edilmiş nağılların adları verilir.

Ümumiyyətlə, Türk oxucusu Ə. Cəfərzadənin “Anamın Masalları” kitabı ilə hələ 1990-cı ildən Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfının təqdimatı nəticəsində tanış olmuşdular. Bu təşəbbüs, hər bir millətin ilkin təfəkkürünün, dünyagörüşünün təzahürü olan nağılların Türk oxucusuna,

uşaqlarına da təqdim edilməsində digər Türk dövlətlərinin uşaqlarının da düşüncə dairəsini, qurduqları aləm ilə tanışlıq məqsədini daşıyırdı. Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı müxtəlif türk xalqları ədəbiyyatından örnək vermək istəklərinə Ə. Cəfərzadənin yaradıcılığı ilə təkən vermiş oldu. Yetmiş il bir-birindən xəbərsiz qalan iki qardaş xalqın, nəhayət qovuşması onların ədəbi əlaqələrini də gücləndirdi. Kitabın Türkiyədə çap olunması məqsədi belə izah edilir: “İstədik ki, çocuqlarımız heç olmazsa Türkiyənin dışında da anlatılan bu masalları öyrənsinlər, bizdə anlatılan və kitaba keçmiş masallarla müqayisə etsinlər.”⁽⁵⁵⁾

Ə. Cəfərzadənin nağıl aləmini oxuyub sevən Türk ədəbiyyatşünasları onu öz ədəbi mühitlərinə, övladlarına da tanıtmıyaq ehtiyacını duymuşdular. Kitabda nağıllardan öncə ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında oxuculara məlumat verilir. Oxucu Ə. Cəfərzadənin yaradıcılıq xarakteristikasını izləmək imkanına malik olur. Bu xronikanın tərkibinə düşən “Anamın Nağılları” isə xüsusi vurğuyla təqdim edilir. Burada yer alan nağılların xalq təfəkküründən qopub gəlməsi, ənənələrimizin dilindən, tarixin qədimliyindən bir-birinə ötürülərək övladlarına çatdırılması ilə Ə. Cəfərzadənin bədii məhsulunda oxucularına təqdim olundu. Təsədüfi deyil ki, Əzizə xanımın Məmməd Aslan ilə bu əsər barədə söhbətlərindən birində belə deyib: “Bu kitabın əsil müəllifi anamdır. Əvvəldən axıra çiyimin üstündə dayanıb öz dili, öz ifadəsi ilə, şirin pıçıltıları ilə mənə kömək eləyib. İnana bilərsən ki, bircə kəlməsi də mənim deyil. Qaibana şəkildə mənə nə deyibsə, onu da yazıya gətirmişəm”. M. Aslan isə Əzizə xanımın 1982-ci ildə nəşr olunan “Anamın Nağılları” kitabına yazdığı məqaləsində bu barədə bəhs açırdı. Bu məqamı Türkiyədə çap olunan “Anamın Masalları” kitabına yazılmış məqalədə Halil Açıqgöz bütövlükdə verib.

Türk mətbuatında dərc olunan digər bir ədib də yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında az nəzərə çarpan şairələrdən biri Rüzgar Əfəndiyevadır. Şeirləri bədii tutumuna, ifadə tərzinə görə fərqli olan şairənin yaradıcılığı ilə Azərbaycan oxucusu da az tanışdır, baxmayaraq ki, bir neçə şeirinə musiqi bəstələnmiş və bu musiqilər indi də sevilə-sevilə dinlənilməkdədir. Şairənin yaradıcılıq Azərbaycan məkanından kənar da az təqdim və təbliğ olunmuşdur. Şairənin yaradıcılığı ilə türk oxucusu 1992-ci ildən “Ürək” şeiri ilə tanış olmuşlar. Beləki, 1992-ci ildə “Şiir Dəftəri” dərgisinin 36-cı sayında nəşr olunan bu şeir mətbuatda şairəyə olan marağı artırdı və onunla yenidən türk oxucusunun arasında görüşə ehtiyac yarandı. Məhz bu ehtiyacdən doğan görüş R. Əfəndiyeva ilə müsahibəyə gətirdi və 1993-cü ildə Türkiyədə yayımlanan “Şiir Dəftəri”nin 45-ci sayında Rüzgar xanımla müsahibə dərc olundu. Bu müsahibə həcmicə kiçik olsa da, şairənin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, yaradıcılığının əsas

istiqamətlərini, aparıcı xəttini açma bilmişdi. Bir müsahibə daxilinə sığdırılan bu məqsəd öz həllini tapmış oldu. Onun şeirlərindəki həsrət duyğusu, bu həsrətin “payız tutumlu yükünün” şeirlərdə ifadəsi burada əks olundu. *“Payız axşamlarının qəribliyində insan ömrünün keçən günləri həsrətlə sənə boylanır”*⁽⁶⁾. Oxucuda şairənin seçdiyi bu mövzu maraq doğurur. Həm ana, həm evinin xanımı, ictimaiyyətçi olan Rüzgar xanımın “bu mənim yaşadığım həyatdır”, fikri ilə yaradıcılıq mövzularını müəyyən etmək mümkün olur. Onun şeirlərindəki istilik, daxilindən gələn səmimiyyətdən yığılmış duyğular oxucusuna heç də yabançı gəlmir. Şairənin həsrət yangısı çiçək olub dağlarda bitir, bulud olub ağlayır, bulaq olub axır və insanın daxili aləminə həzinlik gətirən poeziyaya dönür və oxucusunu öz ağuşuna alır.

Türk mətbuatında, ədəbiyyatşünaslığında rast gəlinən başqa bir azərbaycanlı isim də Nigar Rəfibəylidir. Lakin bu barədə “Türk Ədəbiyyatının İkinci Nigar Xanımı” adlı məqalə (Bax: AMEA-nın Humanitar Elmlər Seriyası, Bakı, 2007, №1) artıq dərc olunduğundan, bu barədə geniş məlumat burada ehtiyac duymadıq.

Yuxarıda göstərilənlər Türkiyədə dərc olunmuş məqalə və kitablarda çap olunan məlumatlardır. Lakin bunlardan əlavə Berlində də türk dilində qəzetlər dərc olunur. Almaniyada yaşayıb fəaliyyət göstərən Nuridə Atəşinin yaradıcılığı burada Alman və türkdilli mətbuatda da diqqətdə saxlanılır. Bunlar arasında “Hürriyyət” və “Cumhuriyyət” qəzetləri şairə haqqında daha çox məlumat dərc edən orqanlardır. 1997-ci ildə Berlində dərc edilmiş “Hürriyyət” qəzetində Aydın Ulunun Nuridə Atəşi ilə müsahibəsi dərc edilib. Məqalədə müəllif şairənin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışıb. Nuridə Atəşi ilə bu müsahibə də onun duyğularının, şeirlərinin açılmasına istiqamətlənmişdir. Nuridə xanım müsahibəsində bir qadın üçün Şərqi mühitində yaşayaraq ifadə etmək istədiyi duyğulara böyük məhdudiyyətin qoyulduğunu qadın azadlığına qarşı yönəlmiş bir basqı hesab etdiyini bildirmişdir. Bu baxımdan vətəndə tapa bilmədiyi azadlığı Almaniyada tapdığından onun acılarına da qatlaşmağın daha az olduğunu söyləyir.

1998-ci ildə “Cumhuriyyət” qəzetində isə şairənin “Ovundan Qaçan Ovçu” şeirlər kitabı barədə məqalə verilmişdir. Burada şairənin yaradıcılığında sözügedən kitabın timsalında “insan duyğularının həssas sinirlərində” təsvir edildiyini bildirir və bunu bir qadının onu əzən, haqlarını tapdayan cəmiyyətə qarşı üsyanının nəticəsi kimi qiymətləndirir. 1996-cı ildə Berlində türkcə nəşr olunan “Şiirlik” dərgisində “Yazı” şeri ilə çıxış edən şairənin o vaxtdan türk oxucularının diqqətini çəkdiyi bildirilir. Bu məqalədə şairənin bir Azərbaycanlı sənətkar kimi yüksək dəyərləndirilməsini görürük. Həmçinin, onun həyatının ən vacib faktları ilə

bərabər çap olunmuş kitabları barədə də məlumat verilir. Bakıda nəşr edilən “Sənsiz Yaşayıram Sən Ola-ola” adlı ilk şeirlər kitabı, “Neylərsən Məne Görən”, “Qarabağımız- Qara Bağımız”, “Ovundan Qaçan Ovçu” və s. Kitablarının adları qeyd olunur. Qeyd edilir ki, N. Atəşinin yalnız ilk kitabı vətəninə işıq üzü görüb. Qalan kitabları isə Berlində dərc olunaraq ədəbi ictimaiyyətin diqqətinə verilmişdir.

2002-ci ildə “Hürriyyət” qəzetində məqalə ilə çıxış edən Ali Varlı da həmkarı Aydın Ulunun fikirlərini dəstəkləyir. O yazır ki, şeirləri vasitəsi ilə həyatının bir parçasını təsvir edən şairə olduqca cəsur fikirləri, duyğuları çatdıran şairənin yaradıcılığı onu digər müasirlərindən fərqləndirir. Bir qadının duyğularının şeirlərdə ifadə edilməsi Azərbaycan reallığı üçün çətin qəbul olunduğundan N. Atəşinin şeirlərinin çapında əngəllərin olduğu qeyd olunur. Şairənin Azərbaycanda şeirlərinin çap olunması üçün onların kişi imzası ilə nəşr edilməsini təklif etmələrini bununla əlaqələndirir. Şairənin həyatının bu məqamı Jorj Sandı xatırladır. Məlum olduğu kimi Jorj Sand da əsərlərinin rahat çap olunması üçün kişi imzasından istifadə etmişdir. Lakin Nuridə Atəşi Avropalı ədibdən fərqli olaraq öz imzasını dəyişmə fikrindən tamamilə uzaq olmuşdur.

Türk araşdırıcılarının Azərbaycan ədəbiyyatına dərin rəğbətini yuxarıda göstərilən mənbələrdən aydın duymaq mümkündür. Bunlar bir daha təsdiq edir ki, Türk tədqiqatçıları zaman-zaman Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmiş, öz oxucularına təqdim etmişlər.

QAYNAQLAR:

1. Marif Teymur. Vaxitlə Mirvarid Dilbazinin şeirləri Türkiyədə çap olunub. Xalq Cəbhəsi. 8 aprel 2006;
2. Kardeş Edebiyyatlar. 3 aylıq edebi dergi. Erzurum 1985 №10, səh.4;
3. Ali Kafkasyalı. “*Çağdaş Azərbaycanın Kadın Sanatkarları*”. Ankara, 1989, səh.6;
4. Ə. Cəfərzadənin “*Anamın Nağılları*”. Gənclik, Bakı, 1982;
5. Azize Cəfərzadə. *Anamın Masalları*. Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi. İstanbul, 1990, səh. 5;
6. Şiir Defteri, N-43, Aavqust 1993;
7. S. Məmmədəliyeva. *Türk Ədəbiyyatının İkinci Nigar Xanımı*. AMEA-nın Humanitar Elmlər seriyası, Bakı, 2007, №1;
8. Aydın Ulun. *Berlində bir türk kadını şairi Nuridə Ateşi: “Şiirlerim kadınların özgürlüğüne”*. Hürriyyət/Berlin 10 Temmuz, 1997;
9. Cumhuriyet. 22 Mayıs, 1998;
10. Ali Varlı. *Fantezilerini Şiirlerinde Anlatıyor*. Hürriyyət/Berlin, 19 Aralık, 2002.

*** شعرلر ***

حبيب ساھيرين خاطرە سېنە
فرېدون حاصارلى

جان آتدېم ھمىشە گۈرۈشەن گىلم،
منە بوزىارت قىسمت اۆلمەدى.
اوستاد محضرىندىن مەن اېلھام آلام،
منە بوزى سەدات قىسمت اۆلمەدى.

ھەر نە چالېشىدىمسا تاپمادېم اېمكان،
اۆلمەدى گۈرۈشە فرىقتىم مەنېم.
ئىشىتىدىم يەنە دە آجى بېر خېر،
آرتدى اۆزىمەلە مەختىم مەنېم.

اۆزۈمۈ دانلىرام، اى بۇيۇك اوستاد،
ساغايكەن يانېنا گلە بېلمەدىم.
دەنېرلەر غۇمۈرە وفا يۇخوموش،
بۇ گۈن-صاھابھ اتىدىم، بىلە بېلمەدىم.

دەندىلەر كۈچۈسەن ابدىتە،
ياغىش تەك نەندى گۈزۈمۈن ياشى،
غەسەلەر بۆرۈدۈ بۆتۈن جانېمى،
گۈنەندى، آغرىدى باغرىمەن ياشى.

بېر نىچە قوجامان اتل شاعىرىنى،
بېر ياخىن زاماندا ايتىردى وطن.
مېر مەھدى اعتماد، بېر دە بىرىا،
ھامىزى غەرتە ايتىردى وطن.

سيزلردن آيريلماق بيزه نيسگيلدى،
 نيسگيلىلە بۇي آتیب بۇيوسك ده بيز.
 نيسگيل بيزله اولوب عۇمور يۇلداشى
 دى، كيمي نيسگيلسيز گۇرموشدو نوز سيز؟

اۆرك درد ايچره ورم باغلاميشش
 بىريا نيسگيللى كۆچدى دۆنيادان.
 اۆرك ايسته ديگين تاپسا بيلمەدى،
 آيرىلىق شرتيىن ايچدى دۆنيادان.

نيسگيللى اينسانلار چۇخ گۇرموشم من،
 بىريا نيسگيلده اول، گۇرمەديم.
 نه اۇردا مطلبه وارا بيلدى او،
 نه وردان مطلبين آلا، گۇرمەديم.

اي اذريايجانين شرفلىسى اۇغلو،
 سندن ده اليميز اۆزولسدو بيزيم.
 دالينجا حسرتله يانيىر اۆركلر،
 گۇز ياشى اۆزلره سۆزولسدو بيزيم.

اي فوجامان شاعير، قوجامان ساهير،
 كيتابلارين بيزه يۇل گۇستردى.
 اليميز - اليزدن اۆزولسه ده بيل،
 سۇرلرين بيزلره ايله نام وئردى.

قيزيلدان قيمتلى سندن يادگار،
 چۇخلو خاطرهلر بيزلره قالير.
 سۇرلرين شيرين دير، اۆزيه ياتان،
 او (ليريك) شعرلرين بالدان داد آلير.

«سحر ایشیقلا تیر» داها یاتما یین،
غفلت یوخوسوندا ان اویانین دئدین.
ظالمین اؤنونه دیزه چؤکمە یین،
مئیداندا مردانا دایانین دئدین.

۱۲

اینجیدی، مرجاندى، لعلدى سۇزلىرىن،
بۆتون دئدىكلرىن حجت دیر بیزه.
هنج زمان یادیندان چپخارتماز سنى،
حاصلری فخر ائدر همیشه سیزه.

(تبریز، ۱۳۶۴/۹/۲۳)

بیزیم آدی میز

عزیز محسنی

عومور کئچیر، حیات بئله سوسور گئدیر،
یالینیز بیزدن بو دؤنیادا بیر آد قالیر،
آمالیمیز، اثریمیز، هنریمیز،
بیزدن سؤنرا آدی میزی یادا سالیر.

هانى معنا؟!

یاندى اۆزیم، وئر منه، اؤل باده صافی،
قلیم اووونا، گوی لره قالخیم، سۆزوم اؤردا^۱
یؤکسکلیگه قالخماق اؤچون ایل لرله چالیشدیم،
کؤللو قدا، تیکانلی قدا، یورولدوم، هانى معنا؟

گۆزوم سنده قالیپ

ر - صمدی (نیر اوغلو)

قایتار ای گۆل، جانیمین پارچاسینی سنده قالیپ،
 یاریسی سنده قالارکن، یاریسی منده قالیپ.
 گل محبتله قۇشاق پارچالاری بیر- بیرینه
 هله بیر پارچاسی دا بوخچادا خرمنده قالیپ،
 گل گندک ناکام اولن سنوگیلینی سنلدن آلاق،
 انلیرین کروانی داغلاردا باتان چنده قالیپ.
 باده وئر، مست اولاییم بۇغدو منی، بۇغدو بو غم،
 بۆلبولم داردا، اۆزک وارسا دا گۆلشنده قالیپ.
 بی هنرلر نه بیلیرلر هنر اسبابی ندیر،
 هنرین جسمینه باخ بیر دری بیر دنده قالیپ.
 قۇحالیق قامتیمی بۆکدو نیر اوغلوندان ایراق،
 گل داها، گل گۆزلیم، گل کی، گۆزوم سنده قالیپ.

جواد جعفر پور (صبا)

کونلوم، گۆره سن یار- دل آرا هارا گئتدی؟
 هر کییرگی وئرمیش سینمه مین یارا گئتدی.
 تۆکموشلده قارا زولفونو آیدین یۆزه بیر گۆن،
 خونس گۆنلریمی، گۆر نجه، ائتدی قارا گئتدی
 بیر لاله یاناق، قۇنچا دۇداق، سینه سی مرمر،
 کهلبک کیمی بیردن گۆزو دۆشلده قارا، گئتدی.
 - رحم ائیله دئدیم حلقه زۆلفونده اسیرم،
 رحم ائیله مده دی، عاشیقی چکدی دارا گئتدی.
 بیگانهلر احوالیم یانلیدی بو سبیدن،
 کیریک اوخونو یار اۆزو وۇردو یارا، گئتدی.
 جازسی موغانا غم خبری توی گۆنو تئزدن،
 گل خان چۆبانیم! چایدا سنل ایچره سارا گئتدی.
 یا رب سن اوزون رحم ائله بیچاره «صبا» یه،
 عشنی ایله دۆشوب چۆلکله، هاردان هارا گئتدی.

گۈزلىرىمدە اۆلۈم دۇغورور شوگىن

داوود رحىمى مرکید (آلب ار)

ئىجە كىلنمىشىم بو صاباح سىنىز!
ياغىر داغلارېما دو مانسىز، چىنىز.

درد اىچدىم گۈزلىرىن غم چاناغىندان،
اىچىمدە ھۈنك—ورور قارا بولودلار،

بوز تۈرەنېر ھر بېر آددىم اىزىمدىن،
داشىر آجى ياشلار قانلى گۈزۈمدىن.

سىنىز قارانلىق لار اۆشۈدۈر مىنى،
سىغمايىر كىرىن كۈنلۈمە گۈلۈم،

گۈزلىرىمدە اۆلۈم دۇغورور شوگىن،
اىچىمدە سىسىمى بۇغورور شوگىن،

آلىشىمىر اۆزىم سىنىز آنلار،
مىنى مىلىسىمدىن آلىر خىالېن،

ئىلكنسىز بېر گىمى شۇدا چاغلارېر،
قىمى كىنارېندا دوروب آغلارېر .

باشىمدا اۆىناشىر دلى داغلار،
باشىمدا بېر چىلپاق شوگى دۆشگۈنۈ،

دىنېز خىالىمدا آيلاق چالېرام،
شېلەر قۇنىوندا ۋىب دالېرام.

باتېر دۆش قاىغىم فېرتىنلاردا،
آيرىلىق آغى سىن اىچىر دېر مە،

دیدرگینیم من

شعرین فارسجا یازاری: بیژن سمندری
آذربایجان تۆرکجه سینه کوچورن: عزیز محسنی

بو انو چۆخ قشنگ دیر، منیمکی دئییل،
من دیدرگینیم.

بو تۇرپاق گۆزل دیر، وطنیم دئییل،
نه یه اللشیم؟

غریبین دیلینی قۇنشو آنلاماز،
کیم ایله خۇشام؟

هر فایینی دؤیوب سۇراندا بیر سۇز،
سۇرورلاردی، سؤیله گۆرک، سن هارالیسان؟

بیلیرلر وطنیم آغیر درد چکیر،
سندن گیزلتمیرم،

سوسموشام، کدرلی - دردلی یم، آنجاق،
عجبا نه اۆچون قاچیرلار مندن؟

هانسی دیلداش، هانسی دردداش، هانسی وطنداش،
کیم ایله آیله شیم؟

کیم ایله دوروم؟

اۆزک ساغری ین کدر باده سینی کیم ایله ایچیم؟
کاش بو دیدرگینلیک باشا چاتایدی،

قارالمیق گنجه مده دان سؤکوله یدی.
بو کدر، بو غصه سۇنا چاتایدی،

دؤنه یدییم ائویمه مین امیدله من،
واریمدان، یۇخومدان ال گۆتوره یدییم،

بورادا واریمی، قۇیوب کۆچه یدییم،
بو گۆزللیکلره، هپ گۆز اؤرته یدییم.

بو تۇرپاق گۆزل دیر، منیمکی دئییل،
من بیر دیدرگینیم، دیدرگینیم من.

ذکر احوال صفویه در منابع تاریخی

به کوشش: منصور جدی

اخیراً مطلع شدیم که منصور جدی کتابی تحت عنوان «از صفویه تا قاجاریه» را در دست تألیف دارد که به شرح احوال سلسله‌های مذکور و تحلیل روابط داخلی و بین‌المللی آنها می‌پردازد. منصور جدی در این کتاب از منابع تاریخی متعددی استفاده نموده است که در آشنائی با سیر حوادث سده‌های اخیر بسیار کارسازند. ضمن آرزوی موفقیت برای منصور جدی در نشر اثر تحقیقاتی خود، فرازهائی از آن را ضمن تلخیص نقل میکنیم.

تاریخ دو قرن اخیر خاورمیانه، قفقاز، ترکستان و ممالک تشکیل دهنده این مناطق وسیع، آنچنان درهم ادغام شده که تفکیک مطالعاتی و تحقیقات تاریخی آنها از یکدیگر تقریباً غیرممکن است. تاریخ ممالک جمهوری کنونی آذربایجان، ارمنستان و گرجستان و عراق بدون ارتباط و پیوند نزدیک با کشورهای ایران و ترکیه و حتی تا حدودی روسیه معاصر عاری از مفهوم است. همچنین تاریخ ممالک آسیای مرکزی و افغانستان هم بدون ارتباط با روسیه و ایران توهمی بیش نیست. اگر چندین قرن قبل از این، سرنوشت ممالک همسایه به هم وابسته بود، با شروع قرن نوزدهم میلادی و حتی مدتها قبل از آن، سرنوشت این کشورها با اهداف توسعه طلبانه روسیه و انگلیس و تا حدودی فرانسه گره خورد و حتی این کشورهای منطقه از قافله تمدن و ترقی دنیا عقب نگه داشته شده و ملل و اقوام ساکن در آنها قربانی مطامع و اهداف شوم استعمارگران بین‌المللی شدند. بنابراین، لازمه تحقیق در خصوص تاریخ معاصر ایران و منطقه، بررسی روابط حاکم بر ملل و اقوام و طوایف این منطقه وسیع و روابط حاکم بر قدرتهای استعماری بزرگ در طی قرون نوزدهم و بیستم است.

بیشترین لطمات و صدمات در این دوران نصیب ملل بزرگ مسلمان منطقه گردید، دورانی که این ملل، هزینه بسیار زیادی را در راه ترقی و آزادی پرداختند، ولی کمترین نصیب را از آن بردند، یعنی در واقع:

ما کاشتیم و دیگران خوردند،
ما درو کردیم و دیگران بردند.

سابقه روابط انگلیس و ایران به دوران ایلخانان مغول برمی‌گردد و آن به سفر و دیدار یک انگلیسی به اسم جفری دولنگی مربوط می‌شود که در سال ۱۲۹۰ میلادی با توجه به تسامح

مذهبی ایلخانان مغول، توسط ادوارد اول پادشاه انگلیس به دربار سلاطین مغول فرستاده شد، تا از ارغون، پادشاه مغول، بر علیه ترکان عثمانی و بر علیه سلاطین دول اسلامی کمک بخواهد.^(۱) سفر جفری دولنگی موفقیت به خصوصی کسب نمی‌کند و وی نمی‌تواند نظر خان مغول را برای جنگ با همسایه خود جلب نماید و در نتیجه دست خالی برمی‌گردد. با آنکه اروپائیان دنبال فرصتی جهت ایجاد تفرقه بین ملل و اقوام و ممالک شرقی، بخصوص ممالک اسلامی، و به تبع آن گسترش نفوذ خود بودند، اما تسامح مذهبی ایلخانان فرصتی برای آنها بمنظور ایجاد شکاف فراهم نیاورد.

تصرف قسطنطنیه توسط ترکان مسلمان عثمانی، موجب شده که دست غربیها از آسیا کوتاه بشود، با این حال، دست درازی غربیها به قلمرو مسلمین متوقف نشد و تهاجم پرتغالی‌ها به جزیره هرمز در خلیج فارس، اولین حمله غربیها به ایران بعد از سقوط امپراتوری رُم را میتوان در این چهار چوب بررسی نمود. در زمان صفویان «پرتغالیها با سلاح جدید و شش کشتی و چهار صد و شصت مرد جنگی، با سی هزار مرد جنگی ایرانی در جزیره هرمز در آویختند و حاکم هرمز را تحت قیمومت خود درآوردند و سپس در تمامی جزایر دریای جنوب به کشتار و غارت پرداختند... و بدین ترتیب صد و پانزده سال پرتغالیها در جنوب مستقر بودند تا اینکه انگلیس، که قدرت پیچیده تر و زورمندتری بود، در تاریخ ۱۰۳۱ه.ق./۱۶۲۲م. در زمان شاه عباس اول، جهت حفظ و تامین منافع خود با وی قرارداد بست. انگلیسها در این زمان به عنوان پاداش راندن پرتغالیها، نیمی از عواید گمرکی هرمز را می‌گرفتند.»^(۲)

«تجاوز پرتغالیها به خلیج فارس در سال ۱۵۰۶ م. برای کشتیرانی مسلمین منطقه کُشنده بوده است... اما پرتغالیها در نیمه اول سده هفدهم میلادی از خلیج رانده شدند. ولی متمتعان جدید ایرانیان نبودند، بلکه از یک طرف بریتانیا و هلند و از طرف دیگر اعراب مسقط و سواحل امارات متحده عربی بودند. سالها بعد، تلاش نادرشاه هم برای اعاده قدرت دریایی ایران ناکام ماند، و قسمتهایی از سواحل و جزایر ایران تا قرن نوزدهم تحت اشغال اعراب درآمدند و دولت ایران در کنار آمدن با دزدان دریائی خلیج فارس ناتوانی خود را کاملاً ثابت کرد.»^(۳)

«در سال ۱۵۶۱ آنتونی جنکینسون رئیس شرکت تجارتي مسکو (که یک شرکت انگلیسی بود)، تصمیم گرفت از راه قفقاز به ایران مسافرت نماید. جنکینسون برای استحکام کار خود از ملکه انگلستان معرفی نامه‌ای جهت شاه تهماسب صفوی گرفت و از راه حاجی طرخان عازم ایران شد. نامه ملکه الیزابت به شاه تهماسب با عباراتی نظیر «شاهزاده والا تبار، صوفی بزرگ، شاهنشاه ایران و مردم پارت و ماد و مرو و بین النهرین» شروع میشد و تاریخ از ۲۵ آوریل ۱۵۶۱ بود... شاه تهماسب به موجب فرمانی، مأموران شرکت تجارتي مسکو را از پرداخت حقوق گمرکی و راهداری معاف کرد و به آنان اجازه داد در سراسر ایران به آزادی مسافرت و تجارت کنند، ولی شرکت تجارتي مسکو از این فرمان استفاده زیادی نبرد و تا نیم قرن بعد، تجارت انگلستان با ایران رونقی نداشت.»^(۴)

«در اوایل سال ۱۵۷۱م (۹۷۸ه.ق) سفیری به نام وینچنتسو آلساندرو از طرف جمهوری ونیز به ایران آمد و به شاه تهماسب اظهار داشت که عثمانیها جزیره قبرس را گرفته‌اند و اگر شاه ایران به خاک عثمانی حمله نکند، طعمه بعدی ترکها خواهد بود. شاه تهماسب به گفته وی ترتیب اثر نداد و حاضر نشد که پیمان صلح آماسیه را نقض کند. در هفتم اکتبر آن سال ناوگان کشورهای متحد (اتحادیه کشورهای کاتولیک اروپائی) به فرماندهی دون خوان اتریشی شکست فاحشی در لپانتو به نیروی دریایی عثمانی وارد نمودند. اما به زودی میان دول متحد تفرقه افتاد و سلطان سلیم اول توانست در مارس ۱۵۷۲ با ونیز صلح کند و تونس را از اسپانیا بگیرد.»^(۵)

نبرد لپانتو، رنگ روغن، اثر ه. لتر، موزه ناسیونال ماریتیم، گرینویچ، لندن

«در همان سالی که شاه عباس به تخت سلطنت جلوس کرد، قوای عبیدالله خان آذربک (اؤزبک) هرات را پس از نه ماه محاصره تسخیر نموده و علیقلی خان شاملو مربی شاه عباس اول و حکمران آن شهر را به قتل رسانید. از این هنگام عبیدالله خان در منتهای قدرت به سر می‌برد و خود را خان توران نامیده و قسمتی از خراسان را هم تصرف کرده بود. توران با کشورهای ایران و هند هم مرز بود و بدین جهت سیاست عبیدالله خان برای زمامداران هر دو کشور اهمیت داشت. عبیدالله خان با گورکانیان احساس یگانگی می‌کرد و به دوستی آنان امیدوار بود. در نتیجه، شاه عباس هم برای مقابله با ازبکها از هندیها و برای مقابله با عثمانی‌ها از روسها یاری خواست.»^(۶)

«در اوایل حکومت شاه عباس اول در ایالت گیلان، خان احمد گیلانی که با سلطان عثمانی در تماس بود، دو سفیر صفوی و تزار به نامه‌های هادی بیگ و گریگوری واسیل چیکف را هنگام عزیمت از مسکو به قزوین مدتی زندانی کرد. تا اینکه پس از مشقات بسیار

دو سفیر توانستند به قزوین برسند.^(۹) در آن موقع یک نوع توافق موقتی بین شاه عباس اول و روسیه برعلیه عثمانی برقرار بوده است.

«در خلال این احوال، خان احمد گیلانی با روسها وارد مذاکره شده و سفیری به مسکو فرستاده بود تا برای استقلال و تجزیه آن ایالت کمک دریافت دارد. روسها هم که بی میل نبودند، گیلان را دست نشانده خود سازند، به خان احمد قول مساعدت داده بودند اما وقتی شاه عباس با عثمانی معاهده صلح منعقد کرد و خیالش از آن طرف آسوده شد، در پاییز سال ۱۵۹۱م (۱۰۰۰ه. ق) لشکری به گیلان فرستاد و آن ایالت را متصرف گردید. خان احمد فراری و به خاک عثمانی پناهنده شد.»^(۱۰)

«شاه عباس در ابتدای سلطنت خود اهمیت زیادی به روابط سیاسی و بازرگانی با دولت همسایه شمالی (روسیه) می داد و در ده سال اول سلطنت خود اقدامات متعددی جهت گسترش این روابط به عمل آورده بود ... با این همه بعد از صلح شاه عباس با عثمانی، در سال ۱۵۹۵م (۱۰۰۴ه. ق)، تزار روسیه سفیری به اصفهان می فرستد که در نامه نوشته بود: «شنیده ایم شما با عثمانیها صلح کرده اید و این خبر باعث تعجب ما شده است که چطور از یک طرف به ما پیشنهاد اتحاد می کنید و از جانب دیگر با دشمن ما پیمان صلح می بندید.»^(۱۱)

«در سال ۱۵۹۸م (۱۰۰۷ه. ق) دو نفر از نجیب زادگان (؟) انگلیسی به نام سر آنتونی شرلی و رابرت شرلی به همراهی بیست و پنج نفر انگلیسی دیگر از راه ونیز و حلب و بغداد به قزوین وارد شدند. برادران شرلی که بدستور اربابان خود که از دشمنی بین صفوی و عثمانی اطلاع یافته بودند، مأموریت یافتند برای جنگ با عثمانیها خود را در اختیار دولت صفوی قرار دهند، و ضمناً برای بازرگانان انگلیسی امتیازاتی بگیرند... به مشورت برادران شرلی، نیرویی مرکب از ده هزار نفر سواره نظام و دوازده هزار پیاده نظام از افراد گرجی و ارمنی که به دین اسلام مشرف شده بودند (!) تأسیس گردید... شاه عباس که به شدت تحت تأثیر این مرد انگلیسی (سرآنتونی شرلی) قرار گرفته بود، با پیشنهاد وی موافقت کرد و خود او را با اختیارات فوق العاده به همراهی یکی از سرداران قزلباش به نام حسینعلی بیگ بیات به سفرت روانه اروپا کرد و رابرت شرلی برادر کوچکتر وی را با پانزده نفر انگلیسی دیگر در خدمت خود در اصفهان نگاه داشت.»^(۱۲)

«از قرائن مشخص است که شرلی نمی توانست فردی صادق برای مملکت ما باشد، و او بنا بر دلایل دیگری و مأموریت محوله خاصی به اصفهان آمده بود. با این وجود شرلی در اروپا دست به کارهایی زد که موجب اختلاف او و حسینعلی بیگ شد. از جمله شرلی تا ژوئیه ۱۶۰۱ در رم بود، ولی در این تاریخ بطور مخفیانه با دو نفر از همراهان خود به ونیز رفت. علت اصلی اقدام سر آنتونی درست معلوم نیست. به روایتی یکی از همراهانش نامه های شاه عباس به سلاطین اروپایی را ربوده و به نمایندگان دولت عثمانی تسلیم کرده بود و شرلی از ترس جان، از مراجعت به ایران استنکاف کرده و به روایت دیگر، قسمتی از هدایای شاه عباس به پادشاهان اروپایی را در مسکو به بازرگانان انگلیسی فروخته بود و وقتی که حسینعلی بیگ هدایای شاه جهت پاپ را مطالبه کرد، او نتوانست پاسخی بدهد و به این لحاظ به ونیز پناهنده شد. وی سپس به خدمت پادشاه اسپانیا درآمد و در آنجا درگذشت.»^(۱۳)

«در زمان شاه عباس اول یک تاجر انگلیسی به نام ریچارد استیل و یکی از کارگزاران کمپانی هند شرقی به نام جان کروثر در اکتبر ۱۶۱۶ میلادی/ ۱۰۲۴ه.ق به دربار شاه عباس کبیر آمدند. ایشان نیز بخاطر مسدود کردن راه تجارت عثمانی اقدام به صدور فرامینی در خصوص بازاریابی و فروش امتعه پستی انگلستان کرد، تا آنها در هر نقطه‌ای از کرانه‌های خلیج فارس که آن کمپانی صلاح بدانند، به تأسیس بندرهایی برای امر تجارت اقدام نمایند.»^(۱۸) به نوشته دنیس رایت، در سال ۱۶۲۲م، کمپانی هند شرقی مجبور شد که برای بیرون راندن رقیبان بازرگانی خود یعنی پرتغالی‌ها، از شاه عباس کمک بخواهد.^(۲۰)

متأسفانه عدم اتحاد عمل صفوی و عثمانی، این دو قدرت بزرگ دنیای اسلام آن دوران، خسارت جبران ناپذیری بر ملل شرق مسلمان وارد ساخت و باعث جسارت اروپائیان بر علیه ممالک شرق بخصوص کشورهای اسلامی گردید که خسارت ناشی از آن هنوز هم جبران نشده و ادامه دارد، به این ترتیب، جان و مال و خون مسلمانان به خاطر مطامع سلاطین عثمانی و تعصب پادشاهان صفوی ضایع شد.

«هر چند جنگهای مکرر با ازبکان و عثمانیان در دوران صفوی تأثیر مخربی در نواحی مرزی خصوصاً تبریز داشت، معذالک چنین می‌نماید که اقتصاد به پیشرفت قابل ملاحظه‌ای دست یافته است. با این وجود، حمایت شاه عباس در مورد حمایت از ایالات مرکزی مملکت به حساب نواحی حاشیه نشین، دوره‌ای از فراوانی و سعادت بود، ولی نه به سطحی نظیر سطح اقتصادی دوره قبل از مغول.»^(۲۴)

«شاه عباس در ۱۳ ژانویه ۱۶۲۹م (۱۰۳۸ه.ق) در اشرف مازندران درگذشت و بزرگان کشور و سران قزلباش طبق وصیت نامه او، سام میرزا فرزند هفده ساله صفی میرزا ولیعهد مقتول وی را به سلطنت برداشتند. سام میرزا در ۱۶ فوریه ۱۶۲۹م به نام شاه صفی (با قبول اسم پدر بخاطر احترام بر او) بر تخت سلطنت جلوس کرد.»^(۲۵) با مرگ شاه عباس، جنگ بین عثمانی و صفوی خاتمه یافته تلقی گردید. در زمان شاه صفی بین عثمانی و صفوی معاهده صلح قصر شیرین منعقد گردید که، به برکت آن، صلح و آرامش به مدت یک قرن یعنی تا اتمام دوره صفوی برقرار گردید.

«شاه صفی پس از سیزده سال سلطنت، در ۱۲ مه ۱۶۴۳م (۱۰۵۳ه.ق) در سن سی و سه سالگی درگذشت و محمدمیرزا فرزند ده ساله وی به نام شاه عباس دوم بر تخت سلطنت جلوس کرد. وی سی و پنج سال تمام سلطنت کرد. در زمان وی مردم ایران از رفاه و آسایش فراوان برخوردار بودند و روابط ایران با دولتهای خارجی (و همسایه) نیز دوستانه بود.»^(۲۶)

در واقع معروفیت شاه عباس اول به خاطر جنگ با عثمانی است که اروپائیان آنرا بزرگ نموده و مشهور ساخته‌اند، زیرا او دشمن دشمن آنها بوده است، درحالیکه این شاه عباس دوم است که بیشترین خدمات را به مردم منطقه و مسلمانان انجام داده و برای مردم رفاه و صلح به ارمغان آورده است. سیاست و شخصیت سلاطینی مثل شاه عباس دوم که خواهان صلح و آرامش و رفاه و عدالت برای ملت و مملکت خود و مسلمانان بودند، مورد علاقه دنیای غرب و عالم مسیحیت نبود. متأسفانه در مملکت ما نه از شاه عباس دوم که صلح طلب و عدالت خواه بود، بلکه از شاه عباس اول تمجید شده است، که دوران سلطنت او شاهد فراز و نشیبهای سیاسی بسیار و تناقضات شدید در دنیای اسلام بود.

«در طول قرن شانزدهم که پادشاهان سلسله والوا در فرانسه سلطنت می‌کردند، روابطی بین ایران و فرانسه بوجود نیامد، زیرا پادشاهان مزبور متحد سلاطین عثمانی بوده و روابط بسیار صمیمانه‌ای با باب عالی داشتند و طبعاً دولت ایران که دشمن عثمانی بود، نمی‌توانست با آنها روابط دوستانه ایجاد کند، تا اینکه در سال ۱۵۸۹ سلسله والوا منقرض شد و هانری چهارم (۱۵۸۹-۱۶۱۰) سلسله بوربن را تأسیس کرد. آنگاه شاه عباس دوم در ۱۷ اکتبر ۱۶۰۵ فرمانی را صادر کرد که به موجب آن، مسافرت بازرگانان فرانسوی در سراسر ایران آزاد شد و صادرات و واردات آن کشور از پرداخت حقوق و عوارض گمرکی معاف گردید.»^(۲۷)

رابطه صفوی و فرانسه به خاطر درایت سلاطین بعد از شاه عباس اول لطمه‌ای به عهدنامه صلح با عثمانی وارد نکرد. در سال ۱۶۷۵م (۱۰۸۶ق) ممالک اتریش و لهستان و روسیه سفیرانی به دربار شاه سلیمان فرستاده و او را به جنگ با عثمانی تشویق نمودند، ولی او قبول نکرد و صلح خود را با عثمانی نشکست.

«سلطنت شاه سلطان حسین صفوی با دوره پادشاهی پتر کبیر که سیاست بسیار توسعه طلبانه‌ای داشته، همزمان است. پتر کبیر در سال ۱۷۰۸ یک نفر ارمنی را به نام اسرائیل اوری به عنوان سفیر به ایران فرستاد. وی شخصی شیاد و حقه باز بود. او با جماعتی در حدود دوست نفر روس و ارمنی وارد اصفهان شده و اطلاعات گسترده‌ای از ایران فراهم و پتر کبیر را ز ضعف داخلی ایران آگاه نمود... پتر دوباره در سال ۱۷۱۶م سفیری به نام ولینسکی به اصفهان فرستاد. او در سال ۱۷۱۹ در مراجعت به روسیه، زمستان را در شماخی گذرانید و در نجا از علاقه ملل مسیحی قفقاز مخصوصاً گرجیها به جدایی از ایران اطلاع حاصل نمود و در همین زمینه گزارشی جهت تزار فرستاد.»^(۲۸)

«به دنبال شورش طایفه غلزائی قندهار در سال ۱۷۰۶م/ ۱۱۱۸ ه.ق، شاه سلطان حسین، گرگین خان را مأمور از بین بردن توطئه‌گران نمود. وی میرویس رئیس غلزائی‌ها را دستگیر و به اصفهان آورد. میرویس در اصفهان با اسرائیل اوری ارمنی سفیر روسیه رابطه برقرار و او را در جریان نقشه‌های خود گذاشت. سفیر روسیه نیز او را در انجام تسخیر سراسر ایران تشویق کرد و قول مساعد داد.»^(۲۹)

تحركات و تجاوزات روسیه به سرحدات ما به دوران قبل از پتر می‌رسد، ولی با توجه به وصیت نامه و سیاست تجاوزکارانه و توسعه طلبانه پتر کبیر به طرف جنوب و آبهای گرم، از این دوران به بعد فزون خواهی روسها به اوج خود رسید. برای درک نیات شوم روسها بهر است بندی از بندهای وصیت نامه پتر را مرور کنیم:

بند نهم از وصیتنامه پتر کبیر:

«نهم آنکه، دولت روسیه را وقتی می‌توان دولت واقعی گفت که پایتخت خود را به استانبول که کلید گنجهای آسیا و اروپاست، ببرد. پس تا می‌توان باید کوشید که به شهر استانبول و اطراف آن دست بیندازیم و کسی که استانبول و اطراف آنرا در دست داشته باشد، خداوند همه جهان خواهد بود، پس برای رسیدن به این مقصود باید در میان ایران و دولت عثمانی نفاق افکند، تا همیشه در میانشان جنگ باشد. اگر چه اختلاف مذهب و عقیده که مردم شیعه با مردم سنی دارند، از هر لشکر و سلاحی بیشتر کارگر است، و برای تاهمین مقصود ما و تسلط روسیه بر آنها بهترین وسیله است. با این همه، بر شما واجبست که

همواره و به هر وسیله که می‌توانید، دو گانگی را در میانشان سخت تر کنید و نگذارید باهم هماهنگ شوند... گذشته از آن، باید چاره جویی‌های فراوان کرد که کشور ایران روزبه‌روز تهی دست تر شود و بازرگانی آن تنزل کند...»^(۳۰)

مراجع و منابع:

- ۱- انگلیسها در میان ایرانیان، دنیس رایت، ترجمه لطفعلی خنجی - ص ۱۲
- ۲- رضاشاه از الشتر تا آلاش، پژوهش و تألیف: کیوان پهلوان - ص ۱۹۳
- ۳- تاریخ اقتصادی ایران (قاجاریه)، چارلز عیسوی، ترجمه: یعقوب آژند - ص ۱۳
- ۴ و ۵ و ۶ - تاریخ روابط خارجی ایران، عبدالرضا هوشنگ مهدوی - ص ۳۹ و ۴۰ و ۴۱ و ۵۱
- ۷ و ۸- تاریخ روابط سیاسی ایران وانگلیس در قرن ۱۹، جلد اول، محمود محمود - ص ۳
- ۹ الی ۱۷- تاریخ روابط خارجی ایران... ص ۵۴ الی ۸۴
- ۱۸ و ۱۹- تاریخ روابط سیاسی ایران وقدرتهای بزرگ، دکتر ایرج ذوقی - ص ۱۲ و ۱۴
- ۲۰- انگلیسها در میان ایرانیان... ص ۱۲
- ۲۱ و ۲۲- تاریخ روابط خارجی ایران... ص ۹۶ و ۹۷
- ۲۳- ایران در دوره سلطنت قاجار، علی اصغر شمیم - ص ۱۹
- ۲۴- تاریخ اقتصادی ایران... ص ۱۴
- ۲۵ الی ۲۹- تاریخ روابط خارجی ایران... ص ۱۰۲ الی ۱۳۸
- ۳۰- تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، سعید نفیسی، جلد اول ص ۲۶۵ و

۲۶۶

۵۹ - به نظر برخی از پژوهشگران، آنچه که در تاریخ به نام «وصیت‌نامه پتر کبیر» معروف است، یا تماماً مجعول بوده، و یا اینکه، بخشهایی از آن مورد دخل و تصرف این یا آن مورخ قرار گرفته است، بطوریکه تأیید اصالت هیچ یک از بخشهای آن امکان پذیر نمیباشد. این مسأله امری طبیعی است که امپراطوری نظیر پتر کبیر دارای طرحها و نقشه‌هایی برای اداره حکومت خود و حفظ منافع آن و توسعه آن در آینده باشد. با این حال، گفته میشود که «رسیدن به آبهای گرم خلیج فارس» و یا قضیه‌ای که در این نوشته در خصوص شهر استانبول مطرح شده است، به آسانی قابل انتساب به تزار معروف روسیه نیست. با توجه به روابط پیچیده‌ای که در سده‌های اخیر بین امپراطورهای روسیه و بریتانیا و سایر قدرتهای اروپایی و رقابت بعدی آنها بمنظور تسلط بر هندوستان وجود داشت، میتوان باور کرد که رسیدن به آبهای خلیج فارس بمنظور تأمین سیادت روسیه بر منطقه، بخصوص هندوستان، جزء طرحهای پتر کبیر بوده است. اما ضمناً طبیعی به نظر میرسد که برخی از محافل اقتصادی یا سیاسی اروپا بمنظور تحریک کشورهای خود به جنگ با یکدیگر، به طرح مسائل غیر واقعی بپردازند. در هر حال، وصیت نامه منسوب به پتر کبیر دارای بندهائی است که به اجمال عبارتند از: ۱- آمادگی دائمی روسیه برای جنگ ۲- استفاده از افسران ورزیده اروپائی در جنگ و استفاده از هنرمندان اروپائی در زمان صلح ۳- همدستی با برخی کشورهای اروپائی به زیان کشورهای دیگر اروپائی ۴- نفوذ سیاسی در لهستان ۵- اهمیت کشور سوئد ۶- ازدواج شاهزادگان روسی با دختران اشراف زاده آلمانی ۷- اهمیت ارتباط با انگلستان و تجارت چوب روسی با آنان که اهمیت بسزائی در کشتی سازی داشت ۸- توسعه کشور تا دریای بالکنیک و تا دریای سیاه ۹- اهمیت فتح استانبول و تضعیف ایران در سیادت کشور بر عالم ۱۰- اهمیت صلح با یونان... (توضیح از وارلیق)

آبۇنە فۇرمو

آبۇنە اۇلماق ايستەين عزيز وطنداشلاردان ايلليک آبۇنە پۇلونو (۱۰۰۰۰ تۆمن) آشاغيدا قئيد
ائديلن حسابا ياتيريب، وارليغين آدرسينه و يا اي مئيل آدرسينه بيلگي ورنمكلري خواهيش
اۇلونور:

حساب نۆمرهسى ۲۱۶۳ (دکتر جواد هيئت)، بانک ملي، شعبه داريوش، تهران، خيابان بهار و يا
کارت نۆمرهسى : ۰۳۲۱ ۱۸۶۰ ۹۹۱۳ ۶۰۳۷ (حسن مجيد زاده)

آد و سۇي آد.....
آدرس.....
پۇست كۇدو..... تلفون نۆمرهسى.....

تهران، شهرک غرب، خيابان هرمان، برج ۹، طبقه ۳
وارليق - فصلنامه فرهنگي به زبان ترکی و فارسي

شماره امتياز : ۸۵۳۸

صاحب امتياز و مدير مسئول : دکتر جواد هيئت

ويرايشگر اين شماره : ابراهيم رفر

چاپخانه نويد اسلام، قم

Varliq - Quarterly Journal in Persian And Turkish

Chief Editor : Dr. Javad Heyat

Assistant Editor for This Issue : E. Rafrat

mail : mrheyet@yahoo.com

۲۵۰۰ تۆمن